

Sz. Lajosné

Életrajz

Sz. Anna az interjú készítésének idején 85 éves. Amilyen pici és törékeny, olyan aktív és mozgékony. Budapesten, közel a belvároshoz, egy tágas, szépen rendben tartott lakásban lakik. Egyedül él, de mégsem magányosan: napi kapcsolatban van a fiával, aki a családjával pár háznyira lakik tőle, és majdnem minden nap nála ebédelnek a huszonéves unokái.

Egyik nagyapámat se ismertem, mire én születtem, ők már meghaltak. Otthon kevés szó esett róluk, én gyerekként nem érdeklődtem, most meg már nincs kitől. Az apai nagyapám valamikor az első világháború alatt halt meg, nem tudom, hányban, pedig rá volt vésve a sírkövére, de az ott maradt Tamásiban. Eredetileg Nagykőnyiban temették el [(Nagy)Kőnyi – nagyközség volt Tolna vm.-ben, 1891-ben is, 1910-ben is, 1920-ban is 2300 lakossal. – A szerk.], de édesapám exhumáltatta, és áthozta Tamásiba a zsidó temetőbe, mert Nagykőnyiban nem volt zsidó hitközség, csak pár zsidó ember lakott ott, Tamási meg nagy hitközség volt, ott volt minden. Jártunk is utána édesapámmal sokat a sírjához. Azt tudom, hogy nagyapámék is kereskedtek, de nem tudom, mivel. Jómódúak lehettek, mert annyit hallottam, hogy szegény hadikölcsönbe fektette a kis vagyonkáját, és természetesen elúszott minden [lásd: hadiköltvény az Osztrák-Magyar Monarchiában]. Az apai nagymamámat Alstetter Rozáliának hívták, ő Kővágóörsön született 1856-ban [Kővágóörs – kisközség volt Zala vm.-ben, 1891-ben 2100 lakossal. – A szerk.]. A nagypapa halála után velünk egy háztartásban élt.

Anyai nagyszüleim is kereskedők voltak, anyai nagyanyám ott élt Tamásiban az egyik lányánál [Tamási – nagyközség volt Tolna vm.-ben, 1891-ben 4900, 1910-ben 5500, 1920-ban 5800 főnyi lakossal (járási szolgabírói hivatal, királyi közjegyzőség, járásbíróság). – A szerk.]. Nagyon helyre menyeske volt, élelmes, ismert mindenkit, mindent, és ügyesen csinálta az életét. Vezette a nagynénim háztartását, elfoglalta magát, varrt, kötött, horgolt. Egyáltalán nem volt vallásos, de szombat délelőttönként azért elment a templomba. Ezt onnan tudom, hogy útba estünk neki a zsidó templomból jövet, és mindig meglátogatt minket, ott ebédelt nálunk.

Az apai nagyanyám velünk élt, és gyerekkoromban nagyon sokat voltam vele. Akkoriban a hatvanas éveit taposta, és 1933-ban, amikor meghalt, hetvenhét éves volt. Vele éltem, egy szobában is aludtunk, én kéretőztem be hozzá. Nekem is volt külön szobám, neki is, egymás mellett, és este mindig átmentem. Aztán ezt olyan fölöslegesnek tartottam, hogy mondtam édesanyámnak, hadd aludjak az ómamával! A külön szobám arra jó volt, hogy tanuljak, napközben pihenjek. Nagymama bűbajos volt, intelligens, és imádtuk egymást. A többi unokája meg a gyerekei szerteszét voltak, egyedül én voltam a közelében, és én voltam a legfiatalabb unoka. A

többi gyereke hamar kirepült, és ott gyorsabban lettek unokák.

Nagymamám sokat imádkozott. Vallásos volt, mélyen vallásos, és tanított imádkozni engem is, az kötelező volt. Péntek este gyertyát gyújtott, szabály szerint, de ő külön gyertyát gyújtott, és aztán megnézte anyám szobájában, hogy megvan-e a mi gyertyánk is. De ő úgy, ahogy kellett, kis ezüst tálcán, ezüst nagy gyertyatartókban meggyújtotta, megáldotta, és péntek este apámat is mindig behívta, és elmondatta vele a péntek esti imát. Szombaton, aki szabad volt, az elment templomba. Én mint gyerek mentem, vagy a nagyanyámmal, vagy valamelyik szülőmmel. De az apám szombaton is ugyanúgy dolgozott, mintha nem lenne szombat, szóval azt nem lehetett betartani [lásd: szombati munkavégzés tilalma].

Nagyanyám megkövetelte anyámtól – aki nem is értett hozzá, mert az ő családja egyáltalán nem volt vallásos –, hogyan kell kóserolni, mikor levágják a húsokat meg libákat [A kóserolás menete: a jól leöblített húst fél órára langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. Utána az ismét leöblített, inaktól megszabadított, bevagdalt húst közepesen durva sóval alaposan besózták, és ferde felületre helyezték, hogy a vér kifolyjon belőle. A májat tűzön is ki kellett perzselni (miként a nem friss, három napnál korábbi vágásból származó húst is). Legkevesebb egy órán át kellett ilyen állapotban tartani a húst, majd ismét le kellett öblíteni, háromszor egymás után. – A szerk.]. Nem jöhetett be a házba disznóhús, csak marha, borjú és baromfi. Marhahúst, borjúhúst lehetett kapni, baromfit vágtunk, egyszerre öt-hat darab baromfit. Amikor tél volt, libatömések ideje, hogy meglegyen nyárra a főzéshez való zsír, hát akkor libát, kacsát, nem tudom, mennyit. Nagymama az edényekre is odafigyelt, be volt tanítva mindenki! Arra, hogy mihez nyúlhat, hogyan mosogassa el azokat [lásd: étkezési törvények]. Gyönyörű szervizünk volt, ha vendégek voltak meg szombaton, más teríték volt, de csak vacsorára, mivel akkor volt együtt a család. A zsidó nagyünnepeket megtartottuk, akkor édesapám is bezárt mindent. Az őszi nagyünnepekkor, a három nagyünnepen [Ros Hásáná, Jom Kipur, Szukot]. Sátoros ünnepkor sátor nem volt, az nem ment, hiszen szekerek járkáltak az udvarban, árut rakodtak stb. Nagyanyám az mindig beszerezte a hozzá való kegyszereket, mit tudom én, mi volt az akkor, de apám az nem. Amit az édesanyja előírt vagy szeretett volna, azt teljesítette, de éreztem mindig, hogy inkább kötelességből csinálja.

Édesapám, K. Dezső Bedegen született [Bedeg – kisközség volt Tolna vm.-ben, 1891-ben 1100 lakossal. – A szerk.]. 1884. június huszonegyedikén, az év leghosszabb napján, azért tudom. Édesanyámét már kevésbé, azt hiszem, 1896. Édesapámnak kereskedelmi érettségije volt [lásd: kereskedelmi iskolák], és nagybizományos, nagykereskedő volt Tamásiban. Több gyárnak, cégnek volt a bizományos. A vasútállomás mellett volt egy lerakata a Vacuum Oil Companynek, gáz, petróleum, benzin, mint az ÁFOR kutaknál, csak nagyban [Az amerikai Vacuum Oil Company of New York 1899-ben jegyeztette be a magyar cégbíráson a magyar Vacuum Oil Company Rt.-t. A cég kezdetben csak az Amerikából hozott kenőanyagok értékesítésével foglalkozott. Magyarország területén az első kőolaj-feldolgozó üzem a Vacuum beruházásával valósult meg (Almásfüzitő, 1907). – A szerk.]. Az udvarunkban volt egy sörlerakat meg nagy raktárak élelmiszereknek: cukor, só, liszt stb. Nem kicsiben adta el az árut, hanem mondjuk, a cukrot ládaszám, a benzint hordószám. A helyi meg a környékbeli kereskedőket látta el, olajjal, benzinnel pedig a gazdaságokat. Voltak, akik hozzánk jöttek az áruért, voltak, akiknek kiszállítottuk, voltak lovaink, szekér, kocsis, alkalmazottak.

Édesapám nagyon jómódú volt, a helyi bankban igazgatósági tag volt, felügyelőbizottsági tag, megyei képviselő volt, szóval beválasztották mindenbe, mert nagyon tehetséges, nagyon kreatív valaki volt. Tekintélyes ember.

Három testvére volt. A legidősebb Aranka, utána az édesapám következett, a harmadik volt Irma, és a negyedik Lajos, aki orvos lett. Aranka nagynéném 1877-ben vagy 1878-ban született, férjhez ment egy állatorvoshoz, doktor Bihari Jenőhöz. Eleinte Szegeden éltek, majd Resicabányára költöztek, ami Trianonnal átkerült Romániába [Resicabánya – nagyközség volt Krassó-Szörény vm.-ben, 1891-ben 10 200 lakossal (62% német, 14% román, 9% szlovák, 7% magyar; hitfelekezet szerint 79% római katolikus, 13% görögkeleti, 3% evangélikus, 2% református, 1% izraelita; járási szolgabírói hivatal székhelye), 1910-ben már 17 300 főnyi lakossal. A 19. század végén Magyarország egyik legnagyobb gyárvárosa, 1854-től az osztrák-magyar államvasút-társaság bánya- és kohóműveinek és óriási uradalmainak egyik gócpontja volt. – A szerk.]. Egy jó darabig csak levelezés útján érintkeztek, mert nem volt szabad jönniük. Akkor olyan rendelkezések voltak, hogy az elcsatolt területekről nem jöhettek, nem kaptak útlevelet. Aranka nagynéném csak nagyon sokára tudott jönni. Volt három gyerekük, de én csak kettőt ismertem, mert az egyik meghalt korábban. Akkor még Szegeden laktak, a gyerek nagyon sportos volt, tizenöt éves korában beugrott a Tiszába alacsony vízállás mellett, és meghalt. Beütötte a fejét, koponyaalapi törés. Gyönyörű lány lehetett, én csak a fényképét láttam. A legidősebb lány Pesten végzett, gyermekorvos lett, Temesváron élt, és 1991-ben vagy 1992-ben halt meg. A fiútestvér drogista volt, most azt mondanák, hogy illatszerüzlet, ő is Temesváron élt, az 1970-es években halt meg. Őket nem érintette a holokauszt, Aranka nagynénim pedig addigra már meg is halt.

Irma itt élt Budapesten, az ő életét pontosan tudom, mert nála négy évet töltöttem, de erről majd később.

Édesapám orvos testvére, Lajos bácsi Eszék mellett, Dolni Mihojácon élt, ami Jugoszlávia lett, és Trianon után ő sem jöhetett egy ideig [Alsómihojlać – ún. adóközség volt Verőce vm.-ben, Eszék mellett, 1910-ben 4200 lakossal, több mint háromnegyed részben horvát lakossal. Trianont követően a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került (Donji Mihojlać). – A szerk.]. A Dráván útlevél nélkül valahogy áthozták őket, és mivel Harkány volt oda legközelebb, édesapám lement, és ott találkoztunk. Lajos bátyámnak nem volt gyereke. Nagyon késői házasságot kötött egy orvosnővel, Brüll Margittal. Velük olyan keveset találkoztunk, hogy nem nagyon tudok róluk. Ahogy gyerekkoromra visszaemlékszem, csak egyszer voltam náluk. Az usztaasák vitték el őket. Összeszedték a zsidókat, bevagonírozták és rájuk gyújtották a vagon. Ott égtek el a vagonban a feleségével.

Édesanyámnak három nővére, egy fivére és egy öccse volt. Hatan voltak testvérek, de csak egy nővére – két vagy három év lehetett köztük – és az egyik fiú lakott Tamásiban. A többiek szétszóródtak, a lányok férjhez mentek, Kaposvárra, Érsekújvárra, ide-oda kerültek, a legidősebb bátyja – Sándor Ödön – Budapesten élt, építészmérnök volt, még hozzá híres építész. A faluban maradt nővére nem messze lakott tőlünk, és az anyai nagyanyám is velük élt. Ezt a nővért Irénnek hívták, Spitzer Irén. Kétszer ment férjhez, mert a háború alatt elesett az első férje, Singer Gyula, aki a Felvidékre való volt. Még hozzá hősi halott volt, mert valamilyen rendjele is volt, emlékszem rá, hogy mesélték. A második férje pedig óbudai volt, Klein Jenő. A nagynénémnek az első házasságából volt egy fia, György, Singer György, aki meghalt fiatalon, huszonegy évesen.

Tébécéje volt. Bécsben tanult, valahogy már betegen jött meg, és nem tudták meggyógyítani. Ismertem őt, nagyon szép, okos gyerek volt. Nagynénémnek a Klein Jenővel egy közös gyermeke volt, az István. Kereskedők voltak ők is, jól menő rőfösüzletük volt. Anyám öccse, aki szintén Tamásiban lakott és fakereskedése volt, legényember maradt. Ő volt a családukból a másik, aki túlélte a háborút. Behívták munkaszolgálatra, de dolgozott nála az irodán egy fiatal keresztény teremtés, és ő bújtatta. Beágyazta az ágyba, meg minden volt, ahogy hallottam, és így ő megmenekült. El is vette aztán feleségül ezt a lányt, pedig nagyon nagy korkülönbség volt köztük.

Apám Nagykönyiban élt a szüleivel, Tamásitól tízegynéhány kilométerre. Ismerték egymást anyámmal, de hogy hogyan kerültek össze, az számomra sose derült ki. Jó pár év különbség volt köztük. 1913-ban esküdtek, és apámat, ahogy kitört a háború, rögtön bevitték katonának. A háború alatt orosz hadifogságban volt négy és fél évet, végül Szibériában kórházba került, és onnan szökött meg egy hadifogolytársával, a Szemes bácsival együtt. A Vöröskereszt eltűntnek nyilvánította, és úgy tudta édesanyám is, nagyanyámék is, hogy eltűnt. Sokáig nem is tudtak róla. Szemes bácsi egy nagyon egyszerű, drága ember volt, nincstelen, napszámból élt, de nálunk házi ember lett. Ő vágta fel a tűzifát, ő volt apám bizalmasa, engem úgy kezelt, mintha a gyereke lennék, mert nekik nem volt gyerekük, ami ritkaság volt akkoriban. Nem tudom, milyen viszontagságokon mentek át. Mindig mondtam, meséljen, Szemes bácsi, és akkor mondta, jaj, itt is voltunk, ott is voltunk, itt éheztünk, ott bujkáltunk. Nem tudom, mennyi idő telt el, mire hazatértek. Apám akkor adott postán hírt magáról, hogy életben van, amikor már megközelítették Magyarországot. Ez 1918 elején volt, és én 1919-ben születtem. Aztán édesapám korán meghalt betegségben. Már betegen jött haza. Skorbutja volt, átment malárián, haja kihullt, foga kihullt, negyvennyolc éves volt, mikor meghalt.

Az esküvő után Nagykönyiban éltek az apai nagyszülőkkel, és amikor nagyapám meghalt, felszámoltak mindent, és Tamásiba jöttek. Amikor apám hazajött a hadifogságból, akkor már Tamásiba jött. Ennyit tudok. Valahogy annak a kornak megfelelően sose beszéltek róla, én meg bátortalan voltam kérdezni ilyesmit. Csak annyit tudok, amennyit a családi elbeszélésekből meg a nagyanyámat kifaggatva megtudtam. De nagyon jól éltek. Apám egy kreatív, modern ember volt, olyan, akire ma azt mondanák, hogy életrevaló. Anyám visszahúzódo, szerény, jóságos, mosolygós, igazán csak a családnak élő valaki volt. Amikor apámat ápolni kellett – hisz beteg volt ő végig –, azt olyan becsületesen csinálta, mintha az volna a világ legtermészetesebb dolga.

Tamásiban nagy családi házunk volt, hat szobás. A falu egyik legnagyobb háza volt, hatszáz négyszögölös nagy kerttel. Egy L alakú sarokház volt, és az egyik része az egyik utcára nyílt, ott laktunk mi, a másik részében pedig egy ügyvéd lakott, doktor Látrányi Imre. Apám átadott neki három szobát egy irodával. Nagyon jó, baráti kapcsolat fűzte édesapámhoz, egyidősek voltak. Ott ügyvédbojtárokodott valahol, és mikor végzett, és ügyvéd lett, akkor apám azt mondta, lakjál itt. Az anyagi részét nem tudom, valószínű lakbért fizetett. Gyerek voltam, ezek a részletek engem nem érdekeltek. Félzsidó volt, és a feleségét el is vitték, de ő már meghalt arra az időre.

Ahol laktunk, az nem volt zsidó környék. Vidéken az határozta meg, hogy ki hol lakik, hogy ki milyen házat épített, vagy ki milyen házat tudott fenntartani. Mi nagyon szép környéken laktunk, egy mindenki által ismert utcárészen. Mellettünk volt egy orvos, a Sterk doktor, aki gyönyörű házat vitt, kertésze volt. Egyedül élt egy házvezetőnővel, és ott is két ház volt a kerten belül. Ott lakott az utcában Hirsch Ignác, „Náci bácsi”, a hitközségi elnök, aki korábban földbirtokos volt, mellette

egy ügyvéd. Szóval ilyen polgári környezet volt. Velünk szemben volt az anyai nagymamám egyik testvérének, Saroltáéknak a háza, hatalmas kerttel. Sarolta férje, Abelesz Adolf a Takarékpénztárban volt pénztáros. Nem volt gyerekük, és nagy szőlőbirtokuk volt, gazdálkodtak is. Nem messze tőlünk, a harmadik ház volt az evangélikus templom. Az utcán járda volt, sőt az udvarunk is ki volt némileg kövezve, ahol a teherforgalom volt, az kockaköves volt, nagy kockaköves.

A házunkban két konyha volt. Az egyik óriási nagy volt, mert alkalmazottaink voltak. Ugye a sörlerakathoz volt négy ember, akik palackoztak, teherhordás, minden, amihez „fogdmeg” emberek kellettek, aztán volt egy kocsisunk, aki a lovakkal bánt, és kiszállította az árut, volt egy segédünk és egy pénztáros-könyvelő, szegény druszám, a Pannika, volt egy bejárónőnk, egy mindenese, egy szakácsnő és cseléd lány. Mosás-vasalásra meg mindig hívtak egy megfelelő embert, aki le volt szerződve. Ha fát kellett vágni, akkor apám volt fogolytársa, a Szemes bácsi jött. Nem tudom pontosan, hogy mikor hány alkalmazott volt, azt tudom, hogy sokszor tizenketten ültünk asztalhoz. Az alkalmazottak is ott ettek nálunk, azért volt ilyen nagy konyhánk. Ott főztek, ott voltak a nagy edények, a padlásfeljáró, ahol minden tároltak, aztán volt egy kisebb konyha, ami anyám előkészítője volt, és onnan táltak.

Cserépkályhával fűtöttünk, fafűtés volt mindenhol. Én még a petróleumlámpákra is emlékszem, mert az utcán például ilyen gyertyás kis lámpával tudtunk közlekedni, sötét volt mindenhol. És amikor már megengedhettük magunknak, hogy valami fényesebb lámpa legyen nálunk, akkor gázlámpánk lett, ami nekünk már egy borzasztó nagy dolog volt. De ezt csak mi hívtuk gázlámpának, mert nem az volt, ez is petróleummal működött, de már technikailag jobb kivitelű volt, mint a rendes petróleumlámpák. Az izzó azbesztből volt, de mi úgy hívtuk, harisnya. Olyan pókhálószerű fehér valami volt, és amikor meggyújtottuk egyre vörösebb lett, aztán fehérre kiizzott, és fényt árasztott. Amikor ez a harisnya elhasználódott, mint a villanykörte, akkor egyszer csak kipukkadt. Aztán valamikor bevezették a villanyt, még azt édesapám megérte, még végigcsinálta a villannyal kapcsolatos rumlit. Mert az egy óriási ház volt, és az egész házba bevezették, az istállótól a szalmapadlásig, hát nagy munkával járt. Sőt, a fürdőszobában, végében nekünk vízvezeték is volt, amit a kútból szivattyúval oldottak meg. Nem is emlékszem más vécére. Fürdőkád is volt. Gyerekkoromban esténként kötelező volt lefürödni. Volt meleg víz, meleg fürdőszoba, csak azon múltott, hogy be kellett fűteni, mert ilyen fűtőalkalmatosság volt, ahol a víz felmelegedett, és esténként befűtöttek. Mindenkinek kötelező volt, mielőtt hálórúhát vett, hogy a fürdőszobába menjen. Két külön vécénk volt. Egyikbe járt a személyzet, a másik a mienk volt, de már akkor vízöblítéses volt. Ennek az volt a hátránya, hogy bizony sokszor kellett tisztítani. Jött a szippantós kocsi, nem tudom, milyen időközönként, és akkor én „világgá mentem”, mert azt érezni lehetett. Volt egy felnyitható cement fedele ennek a borzasztó nagy gödörnek, és kiszivattyúztak belőle mindent.

Négy lovunk volt, két kutyánk és sok macska. Más állat nem is fért volna el, ezzel nem foglalkozott édesapám, de minek is. A községben volt mészárszék, hetenként kétszer nagy piac, ami kellett, megvettük. Az udvarunk inkább gazdasági udvar volt, épületekkel. Volt egy bekerített része, közvetlen a kijáratnál, egy virágoskert kerítéssel, azután pedig csak a kocsiknak a teherfuvarra való kikövezett rész, ami annyira ki volt kövezve, hogy mikor a zsidótörvény után mindnyájunkat elvittek, akkor ott a Földműves Szövetkezeti Központ rendezkedett be. Rögtön igénybe vették, aminek az lett a következménye, hogy amikor visszajöttem, és visszaadták az elkobzott házakat,

akkor én nem kaphattam vissza, mert volt egy olyan rendelet, hogy ha állami vállalat vette igénybe, akkor a tulajdonost csak kárpótolni lehetett. Hát a mi házunk az éppen megfelelő volt egy ilyen szövetkezetnek: hatalmas gazdasági udvar. A sörlerakat például egy háromszintes épület volt, legalul a jégveremmel, aztán ahol a hordókat elhelyezték, fönt pedig a palackozóval. Minden betonból volt. Úgy volt megalkotva – egész modernül –, hogy fönt ki lehetett nyitni egy fedőt, és egy csúsztatórendszerrel gurították le a hordókat meg a ládákat a jégverembe, mert a sört hűteni kellett.

Karácsonyt nem csináltak a szüleim, nem is ajándékoztunk, csak kis fenyőágakat raktak vázába, hogy mégis legyen valami megemlékezés, de hát az körülbelül a Hanukával majdnem egybeesett. Hanuka-gyertyákat viszont mindig gyújtottak, de ahogy gyerekkoromra visszaemlékszem, valahogy az a karácsony nekem is olyan jó volt, mert olyan szép volt, az egész falu, az egész ország ünnepelt. A zsidó húsvétot [Pészah] is tartottuk, a nyolc napot. Hozzánk nem jöttek olyankor locsolkodni, de máshová jártak. Nem is vártam el, mivel akkor nem volt szokás, hogy zsidó házakhoz keresztény fiúk járjanak. Akkor azt nagyon betartották. Tojást kaptam, hozott ez, hozott az, és az nagyon aranyos volt, szép volt, csináltunk kis fészket. Az osztálytársaim nem zsidók voltak, és ezért úgy áttételesen részt vettem ebben. De nálunk a házban, a családon belül ez nem volt szokás. A cselédség, a személyzet is csinált kis fészket, hozott hímes tojást, de az csak ilyen kívülről jött dolog volt. Maceszt ettünk, sőt sok más ételféleséget is készítettek abból a maceszből, nem csak gombócot. Amíg nagymama élt, addig mindent meg kellett tartani.

A nagymama mesét olvasott, sőt német mesét olvasott nekem. Nagyon sok könyv volt otthon. Apám minden klasszikust megvett, ami megjelent. Olvasott ember volt. Volt egy dolgozószobája íróasztallal meg könyvszekrénnel. Ott nem volt más, csak az apám dolgai és a könyvek. Nagyon szép volt, válogatott bútorokkal, ahogy vissza tudok emlékezni, mert semmim nincs belőle. Mindent széthordtak a gettó után, mert a mi házunkban volt a gettó. A könyvtárunk nagyjából magyar nyelvű volt, mivel édesanyám nagyon keveset tudott németül. Apám úgy beszélt, mint magyarul, ő perfekt német volt, de abban a korszakban ez szinte kötelező volt. Majdnem anyanyelvi fokon olvastak, írtak, beszéltek, a nagymama is. Anyámék családjában nem. Írni, olvasni ők is megtanultak, de a házi nyelv már kevésbé ragadt rájuk németül. Anyám nem tudott annyira, hogy egy könyvet folyamatosan tudott volna olvasni. Amikor németül beszéltek, megértette, sőt hozzá is szólt, mert elég sokat folyt nagymama és apám között német nyelven is a diskurzus, de ő általában átváltott magyarra. Nagymamám sokszor németül beszélt velem is, mondta, tanított, de én iskolában is tanultam. Kötelező volt. Zsidó elemibe jártam, és ott kötelező volt a német és a héber írás-olvasás.

Testvérem nem volt, nem lehetett utánam, mert anyám sajnos majdnem egy évig feküdt gyerekágyban. Hashártyagyulladását kapott, nem tudták gyógyítani. Szoptatós-dajkám volt, egy napszámos megesett lánya, aki akkor szült. Szép, vörös hajú, Fábián Teri, ma is előttem van, szeplős, nagydarab parasztlány volt, és odaköltözött hozzánk a gyerekekkel, úgyhogy volt egy tejtestvérem. A házunkban volt egy alkalmazotti cselédszoba, a konyha mellett, és úgy csinálták, hogy Teri oda beférjen a kisfiával. Apám később férjhez is adta. Egy alkalmazott lakott még ott, a többiek tamásiak voltak. Egyetlen alkalmazottunk sem volt zsidó, inkább ilyen rászorulóknak voltak. A kocsisunk is, János bácsi, egy nagyon rendes ember, végestelen-végig ott volt, gyerekkoromtól, amíg eljöttem otthonról. Még a temetésére is elmentem.

Gyerekkoromban soha nem babáztam. Nem vonzott a baba mint játék, inkább fiú barátaim voltak, akikkel fiús játékokat játszottunk. Mászáltunk az erdőben, gyönyörű erdeje volt Tamásinak, az Esterházy-birtok. Gyönyörű aranyérmes dámvadakkal volt tele az erdő, hát ez egy hercegi birtok volt, negyven holdas, Kádárék is ott vadásztak. Aztán a fiúkkal mászkáltam ki a learatott földekre, ott játszottunk, mezítláb, anyám majd megőrült. Fiús gyerek voltam. Arra is nevelt apám, mert fiút várt helyettem. Amikor a nagybácsim megjött Jugoszláviából, egyszer egy csodálatos babát hozott, amelyet Magyarországon talán nem is lehetett kapni. Mindenki rájárt, nézegette, mert olyan volt, mint egy élő baba. Hát én megnéztem, és akkor mondta édesanyám, hogy na varrunk neki csereruhát. Varrt is, de engem annyira nem érdekelt, hogy végül ő öltöztette át a babáimat. Volt építőjátékom, volt kuglim, korcsolyáztunk a folyó mellett, úsztam, mindent csináltam, ami nem lányos játék volt.

Úszni édesapám tanított meg. Volt egy ág a Koppány folyón, egy malom volt mellette, ahol ki volt mélyítve a folyóágy, ezt aztán a falu kiépítette, és ott lehetett úszni nyáron. Hat-hét éves lehettem, amikor tanított. Aztán már később engedett egyedül is úszni menni. Édesapám néha, mikor letette a munkát, vagy bezárt mindent, azt mondta, na, Panni, most megyünk, és akkor az egyik kutyával elindultunk. Apám hajtotta a hintót, néha átadta nekem a gyeplőt, aztán visszavette. Édesanyám sose jött. Legfeljebb ha látogatóba mentünk valahova, de akkor is apám hajtott. De legtöbbször kettesben mentünk. Apám nagy lószakértő volt, és imádta a lovakat, ezt belénevelték. Lovagolni nem lovagoltam, ezek nem olyan lovak voltak, nem hátszlónak valók. A kezemből ettek, apám fölültetett egyik-másiknak a hátára, de nagyon tört, mondtam, hogy nekem nem kell, nem jó. De a hintóban átadta a gyeplőt. Ostor sose volt a kezemben, azt nem engedte, de gyeplő az igen. Mikor olyan szépen simán trappban mentek a lovak, akkor átadta: na, Panni, most te vezess!

Engem otthon Panninak hívtak. Nem becézett senki, ez nálunk nem volt szokás. Apám mondta néha, hogy Pannikám, mikor este elbúcsúzott tőlem, mert az előírás volt, hogy el kellett este mindenkitől búcsúzni. Nagyanyámnak minden este kézcsókot adott, úgy búcsúzott, engem homlokra csókolt, anyám is, és jó éjszakát kívántunk egymásnak. Aludj jól, Pannikám, mondta néha apám, de nem mindig, az attól függött, hogy milyen hangulati vagy egészségi állapotban volt. De nagyon szeretett engem, tudta, hogy rajtam kívül már nem lehet több gyereke, és én is nagyon ragaszkodtam hozzá. Valamelyik ősöm után kaptam az Anna nevet, valaki volt a családban, aki meghalt, mert az volt a szokás a zsidóknál, hogy valaki olyan után nevezték el a gyereket, aki már nem él [lásd: névadás]. Mondták akkor, de már nem tudom, hogy ki után kaptam. És aztán sose szólítottak Annának. Panni lettem, így szoktam meg.

Édesapámmal Ausztriában is voltam. Kettesben. Anyám nem, valakinek otthon kellett maradnia, nem lehetett mindent bezárni. Talán hat éves voltam, mikor először mentünk apámmal, nyáron. Vöslauban voltunk és Baden-Badenban, rákövetkező évben Gasteinban. Apámnak a betegségéből kifolyólag – magas vérnyomása, szívbetegsége volt – az orvosok hegyi levegőt javalltak, és azt ő be is tartotta. De annyira szeretett, és úgy látszik, annyira nem voltam terhére, hogy vele mehettem. Vöslaura pontosan emlékszem, Badenra nem annyira, mert az már akkor is egy nagy szórakozóhely volt, kaszinóval, mindennel. Oda biztosan nem mentem, de szánkóztam, korcsolyáztam, azt vittük magunkkal, és lehetett bérelni is, úgyhogy ezekkel elvoltam. Később Pörtschachban voltam, a Wörthi-tó mellett. Általában Ausztriában voltunk, és mindig kettesben. És mikor Pörtschachban voltunk, az volt az utolsó, mert utána már nem vállalkozott utazásra, annyira nem volt jól. Mellettünk lakott a háziorvosa, véletlenül így alakult, és akkor nem volt gyógyszer

annyira, hanem injekció volt a vérnyomás csökkentésére. Az orvosnak majdnem naponta kellett jönnie injekcióadásra.

Iskolába először zsidó elemibe jártam, ami nagyon jó iskola volt. Az épülete nem volt messze tőlünk. A házunk udvarán át kellett menni – hatszáz négyszögöl volt az udvarunk területe –, és az egyik kapu arra az utcára nyílt, ahol az iskolám volt, a másik kapu a másik utcára. Ha az alsó kapun mentem, akkor körülbelül a hatodik-hetedik ház volt az iskola. Eleinte édesanyám mindig vagy elkísért, vagy a kerítésen fönn nézte, hogy beérek-e az iskolába. Egy nagyon színvonalas tanítónőnk volt, aki négy osztályt tanított. Kertész Karolinának hívták. Nem ment férjhez, nagyon katonás, nagyon félelmetes teremtes volt, nagy fegyelmet tartott, de igazi pedagógus volt. Minden gyereket megtanított írni, olvasni, számolni, héber, német írás-olvasásra. Négy osztály volt egyben, osztatlan iskola. Elsőben és másodikban sem untuk magunkat, adott feladatot, és fegyelem volt a végtelenségig, nagy fegyelem. Én egy nagyon mocorgós kislány voltam, nehezen tudtam sokáig egy helyben ülni. Első osztályban történt, az első napokban, hogy mivel nem volt szabad hátrafordulni a padokban, és többször rám szólt, hogy ne fordulj hátra – mert én figyeltem azokat, akik feleltek hátul –, nem tudott mást csinálni, fogott egy nagy rajzszöveget, és az egyik copfomat lerajzszögezte a mögöttem levő padhoz. Na, akkor tényleg nem tudtam megmocanni sem, úgyhogy hozzászoktatott a nyugalomhoz. Pálcázás is volt, ő körmösöket is adott, de én nem kaptam soha [A körmösnél össze kellett zárni az ujjakat, és úgy vertek rá pálcával a gyerekek ujjhegyére, körmére. – A szerk.]. Ahhoz nagyon nagy véteknek kellett lenni. Általában nagyon szeretett, élénk gyerek voltam. A reáltárgyakat, számtant nagyon jól tudtam, nagyon szerettem.

A zsidó iskola udvarán volt a kántorlakás, a tanítói lakás – tehát ez a zsidó hitközség tulajdona volt, szolgálati lakások voltak –, és ott vágták a baromfikat, valahol hátul, az udvar mögött. És ott volt egy mészárszék, amelyiknek az egyik felében kóser mészárszéket csináltak, de úgy, hogy amikor vágtak – mert volt vágóhidunk is Tamásiban –, ott volt a kántor meg még egy kijelölt ember, és azt a részt, amit azok kóserítettek a marhából, borjúból, azt azután ott mérték ki abban a mészárszékben, az ő jelenlétükben [Négy lábúak kóser részei – a négy lábú állatok hátsó részében fut végig az ún. „gid hánáse” (ülőideg vagy szökőin), amelyet Jákov angyallal vívott harca nyomán nem szabad elfogyasztani. Ha ezt az inat szakszerűen eltávolítják az állat hátsó feléből, akkor a maradékot meg lehet enni, de az áskénáz országokban nagyon kevesen tudják, hogyan kell az inat eltávolítani. Emiatt pl. Magyarországon is inkább az volt a szokás, hogy az egész hátsó részt eladták a nem zsidóknak. Mindazonáltal ha valaki ért a szakszerű eltávolításhoz, akkor a hátsó rész maradéka kóser. (Ráadásul a négy lábú állatok hátsó része a drágább hús, az eleje csontosabb, ezért olcsóbb). – A szerk.]. Voltak napok, amikor lehetett húst venni, és akkor ők ott voltak. Mi nem ettünk sertéshúst, de a pajtásoknál, akikkel együtt játszottam, titokban ettem kolbászt. Nagyon szerettem. Most már nem szeretem, de akkor nagyon szerettem. Annyira szerettem, hogy az iskolában már voltak ilyen csereuzsonna partnereim, mert én mindig kaptam uzsonnára libamájás kenyeret vagy vajas kenyeret sajttal, és aki kolbászos kenyeret hozott, boldogan cserélte el velem. Úgyhogy én ettem, csak otthon nem vallottam be. Talán nem is kaptam volna ki a nagymamától, de nem esett volna neki jól. Akkor féltem, de később már úgy gondoltam, hogy megértette volna, csak nem volt bátorságom bevallani. Gyerek voltam.

A polgári iskola is Tamásiban volt, az már állami iskola volt. Nagyon jó tanuló voltam, sok-sok kitüntetést kaptam, akkor már magyarból. Nagyon szerettem az irodalmat. Nagyon szerettem olvasni. Jártak nekem ilyen ifjúsági könyvek. A Tutsek Annára emlékszem, az egy sorozat volt, a

Tamás bátya kunyhója [Harriet Beecher Stowe „Tamás bátya kunyhója, avagy a négerek élete Észak-Amerika rabszolgatartó államaiban” c. könyve (1852). – A szerk.], meg hát minden, ami ifjúsági volt [Tutsek Anna (1865–1944): 1894-től a „Magyar Leányok” c. képes hetilap szerkesztője. Különösen a női olvasóközönség polgári rétegeiben voltak olvasottak erkölcsjavító célzattal írt konzervatív szemléletű írásai (Viola története /regény/, Cilike /regénysorozat/ 1904–14). – A szerk.]. Nem kaptam a nagy klasszikusokat, akkor ez nem volt előírás, hanem Mikszáthot adtak a kezembe édesanyámék, aztán persze a kedvencem, a versek, Arany János. Abból írtam nyelvtanversenyt is, nem tudom, hány költeményét kellett megtanulni kívülről, elemezni, s abban nyertem. Nagyon szerettem Jókait is. A polgáriban már voltak lánybarátaim is, egy Mester nevű igazgató-tanítónak a lányai, aki katolikus iskolában tanított. Ikrek voltak, és én Kató mellett, aki a szelídebbik volt, ültem végig négy éven át. A másik Mari volt, egy élénk lány, az élete is úgy alakult, de Kató nem. Az egy nagyon rendes teremtes volt, bár azt elmondom, hogy mikor a zsidótörvények bejöttek, eléggé megváltoztak, pedig addig sülve-főve együtt voltunk, mert a zsidó iskola mellett laktak. Gyakran összejöttek, tanulni is, játszani is, meg kirándulni az iskola keretén belül.

Különórára először zongorát tanulni jártam, de abszolút tehetségtelen voltam. Apám akart venni egy zongorát, hogy tudja gyakorolni, de a Xantus tanárnő, akihez jártam, azt mondta, kár a gőzért, mert bennem aztán semmi nincs. Nincs hallásom, és hát fölösleges. De azért szeretem a zenét, ismerem, mindig volt hangversenybérletem, anélkül, hogy mondjuk, különösebben bele tudtam volna mélyedni. Apámat bántotta a dolog, azt mondta, hogy kirívok a családból, és mindig kereste a családfában azokat, akikre ebben hasonlítok. Mert ő tudott hegedülni, anyám meg cimbalmozni. A nagyanyám kívánsága volt néha, hogy apám zenéljen, de ő mindig mondta, édesanyám, inkább pihenek. Beteg ember volt. Nem tudom, hol hagyta anyám a cimbalmát, nem hozta magával, de állítólag nagyon-nagyon ügyesen játszott. Én hallottam őt cimbalmozni. Volt Tamásiban egy úgynevezett társaskör, összejövétel, teadélután, ott mindig voltak zenészek, és tudták anyámról, hogy ő tud, és némelykor odaült a zenekarhoz cimbalmozni. A társaskörbe polgárok jártak, és apám hivatalból tagja volt. Zsidó nőegylet is volt, annak anyám volt a tagja. Ez a társaskör gyakran összejött, de mi nem jártunk, csak ha valami ünnepség volt, húsvét, farsang vagy névnapok. Ha estébe nyúlt, akkor engem nem vittek, de ha délután, akkor mehettem velük. Családok, gyerekek is voltak, nyáron volt kerthelyisége, fagyalttal, zenével. Nagyon hangulatos lugasok voltak. És hát csupa ismerős, ott az ember mindenkit ismert. Akkor hallottam anyámat párszor zenélni, nagyon tehetséges volt. De a körülmények olyanok voltak, hogy igazán nem volt nagy kedvük otthon zenélni. Nem is volt talán idő sem, mert igen elfoglaltak voltak. Anyámat borzasztóan lekötötte ennyi embert etetni, a háztartás, rendben tartani a házat, apám betegsége.

Otthon muszáj volt segítenem. Anyám ehhez ragaszkodott. A vizespoharakat, a vizesedényeket és az üvegeket mosogatni. A zsíros edényekhez nem nyúlhattam. Feladatom volt a reggeli edény elmosogatása, és amikor már nagyobbacska lány voltam, akkor lehordani és rendbe rakni az asztalt. Ha apámnak tárgyalása volt, vagy el kellett mennie, akkor ő előbb reggelizett, ha iskolába mentem, akkor nagyanyámmal reggeliztem. Ez nem volt egy olyan szertartás. Hétköznap nem lehetett. Vasárnap, szombat reggel, amikor együtt volt a család. Előtte pénteken úgyis kalácsot kellett sütni, az előírás volt, és akkor kalács, kakaós kalács volt a reggeli. Az ebéd, az megint olyan volt, hogy először a személyzetet kellett megebédeltetni, de volt, amikor együtt ettünk, vagy vendégek voltak. Nyáron az előszobában, ami nagy folyosó volt, a nagy ablakokat ki lehetett nyitni, télen pedig az ebédlőben, ahol az asztalt ki lehetett nyitni, tízenkét ember elfért.

Még a polgári iskola alatt jártam külön németre és tornára, de az nem olyan torna volt, mint amilyet ma csinálnak, hogy gimnasztika. Inkább játszottunk, meg labdajátékok voltak, ahogy visszaemlékszem. Télen a tanárnő levitt bennünket korcsolyázni. A folyót valahol átvágták, kifolyt a víz a rétre, és ott korcsolyáztunk. Nagy kiterjedésű volt, és nagyon-nagyon modern volt az akkori korban. Saját korcsolyám volt, nem cipőre szerelt, hanem csavaros, de alkalmas cipő kellett hozzá, úgyhogy bizony az drága volt. De erre befizetett édesapám, ragaszkodott hozzá, hogy tudjak korcsolyázni.

Volt mozi is Tamásiban, még a némafilmekre is emlékszem. Néha vasárnap délutáni előadások voltak, akkor mehettem valamelyik szülővel. Voltak kártyapartik, apám sakkozott, szóval megvolt a szórakozás, nem volt akkor még televízió. Ott nekünk óriási rokonságunk volt. Akik kívülről jöttek, nem is voltak zsidók, édesapám üzletfelei voltak. Sőt voltak napok, amikor meg voltak híva kötelezően. Újévkor mindig meghívta őket, akkor elég sokan jöttek, ki voltak nyitva a szobák, anyám terített, díszített, főzött, kínálás volt, és kétszer volt egy évben, amikor az üzletfelek még vidékről is meg voltak híva.

A polgári után kereskedelmibe mentem Pesten, a Jurányi utcába jártam [A Jurányi utcai iskola lényegében 1916 októberében létesült, ideiglenesen a Mester utcai felső kereskedelmiben indult meg a tanítás, és 1917-től folytatódott a Jurányi utcában mint Budapest Székesfőváros II. ker. Jurányi utcai Boldog (Szent) Margit Községi Női Felső Kereskedelmi Iskolában. – A szerk.]. Akkor már apám nem élt. Második polgáriba jártam, amikor meghalt. Tizenkét éves voltam. Édesanyám akkor egy csodálatos átalakuláson ment át. Senki nem tudta volna elképzelni, hogy az a szelíd, visszahúzó ember valaha képes lesz folytatni azt, amit apám csinált. Igaz, hogy megmaradt mellette olyan két alkalmazott, akikben száz százalékgig meg tudott bízni, de mégis. Minden ment tovább úgy, ahogy eredetileg. Ezt senki el nem tudta volna képzelni. Akkora akaratereje volt, és annyira meg akarta talán mutatni, talán magának is, hogy ő ezt nem hagyja, és képes lesz rá. És a bank – mert ugye bankgarancia kellett, hiszen vagonszám kaptuk a cukrot, a sót, az olajat, a benzint, ami óriási érték volt – adott bankgaranciát. Valószínű, hogy az apám elért eredménye vagy tekintélye alapján kapta meg anyám is, és így tudta folytatni. Szóval nem változott semmi, csak egy rövid időre nézett ki úgy, legalábbis az én szememben, hogy megáll az élet. Pedig nem is hirtelen halál volt.

Nagyon apás voltam, és anyám ezt megértette, sőt elősegítette. Gondolom azért, mert apám nagyon akart egy fiút, de nem lehetett másik gyerek. És mivel apám annyira ragaszkodott hozzám, rajongásig szeretett, és fordítva is ez volt, anyám szeretetét is éreztem. És én nem vettem észre, hogy ezt rossz szájjal tette volna. Amikor apám meghalt, akkor is engem nézett és vigasztalt, hogy megy minden tovább, hidd el, őriz tovább bennünket. Engem borzasztóan megviselt, több napig iskolába se mentem, mert ez iskola közben volt. Annak ellenére, hogy mindenki tudta, hogy a napjai meg vannak számlálva. Csak én hittem abban, hogy ez nem fog megtörténni, és még élni fog. Egy hétig agonizált otthon, végül a szíve fölmondta a szolgálatot. Abban az évben én bizony nemigen mentem játszani. Megszűnt vele a gyerekkorom is.

Akkor anyámnak nagyon sokat segítettam. Az üzletben is. Nyáron hajnalban jöttek hordószám a benzinért, olajért – akkor traktorok szántottak, arattak, és ott szerezték be a nyersanyagot –, amik a vasút melletti raktárban voltak, mert háznál nem lehetett tárolni ilyen gyúlékony anyagokat. Elég távol volt a vasút tőlünk, nagy kiterjedésű falu volt, és akkor felültem a szekérre, amivel vitték

volna tovább, és én adtam ki. Átfejtettük az olajat, benzint, szóval ebben segítettem. Tizenkét éves voltam. Akkor már anyám rászorított, hogy mindenben segítsek. Befőzésben tudjam, hogy mit kell csinálni, és bizony kavartam azt a pöfögő lekvárt, össze-vissza égetve a kezemet, mert muszáj volt. De nem is tiltakoztam. Csak fájt a szívem, mikor a nyári melegben a barátnőim mentek le a folyóra, nekem pedig otthon el kellett végezni anyám helyett.

Hogy kereskedelmibe menjek, azt a család döntötte el. Irma nagynénim ötlete volt. Összeült a családi tanács, hogy most mi lesz velem: hát végezni kell tovább, nem lehet megállni. Minden vágyam az volt, hogy jogász legyek, de ez nem ment. Nem ment, mert oda gimnázium [lásd: gimnázium és egyéb középiskolák] kellett volna, és a nagynénim közelében – aki Pesten lakott – ez az iskola volt a legközelebb, hát el lett döntve. Ilyenkor nincs mese, a család döntött minden fölött. Anyám özvegy volt, ő nagyon örült annak, hogy felügyelet mellett leszek.

Irma néni egy nagyon jómódú nő volt. A Rózsadombon, a Herman Ottó utcában lakott egy tizenkét szobás villában. Csodálatos hely volt. Az ura földbirtokos volt [lásd: a földművelés szerepe], Szlovákiában, Pozsony mellett volt nagy birtokuk, és itt, Pesten nagy házat vittek. Irma néni nagyúri életet élt, inas volt, szakácsnő, szobalány, a nagybátyámnak titkára volt. Reggel bement Irma nénihez az alkalmazott, ő lediktálta az aznapi tennivalókat, azt főztek – többfélét –, amit ő mondott. Az egy nagyszerű háztartás volt. A nagynénim zseniálisan csinálta, annak ellenére, hogy ehhez nem volt meg az előélete, de erre születni kell. A lánya, Ágnes visszahúzódó volt, megvolt a saját társasága. Olyan öt-hat évvel volt idősebb nálam, és az első házasságából született, mert ez volt Irma néni második férje.

Nekem külön szobám volt, egyik a tizenkettőből. Mindegyik szoba csodálatosan volt berendezve, hatalmas nagy park, ott lakott a kertész, aki a feleségével együtt besegített a háztartásba, gondozta a kertet, volt autó, garázs, sofőr, minden. Irma nénivel alig találkoztam. Ebédkor se láttam, mert az iskola miatt nekem általában külön táltak. Nagy társasági életet folytattak, és amikor társaság volt, akkor én nem mentem be. Volt, amikor olyanok voltak éppen, hogy kedve támadt, és akkor azt mondta, behozom a húgomat, hadd mutassam be. De előre mondta, hogy ne maradjak sokáig, csak ismerjenek meg! Én meg éreztem, hogy mikor kell kimenni. Nem volt kellemetlen, mert én is élhettem a magam életét.

Pesten először megmutatták, hogyan kell elmennem az iskolához. A Fillér utcán lementem gyalog, át a Széna téren, és ott volt az iskola. Eleinte nem ismertem ki magam, de ez csak egy fél évig tartott, aztán már megtanultam a villamoson is közlekedni, volt diákbérletem. Utána már pesti lettem, vagy inkább budai. Nem voltam túlságosan barátkozó természetű, de az iskolában nagyon jó kapcsolatom volt egy-egy lánnyal, akikkel korcsolyázni jártam vagy úszni, mert uszodába jártunk, a Margitszigetre, a „Fedettbe”, hát ahova lehetett télen. A tornapályánk fel volt öntve, ráeresztették a vizet, amikor jött a fagy, és ott korcsolyáztunk lámpafénynél. Nyáron ott teniszezhattunk, fel volt szerelve rendesen. Udvarlóim is voltak, de azokkal nem voltak közös programok. Nem volt szabad, tiltották. Titokban találkoztunk, megvártak az iskolánál, vagy moziba mentünk, amikor a nagynénim nagyon nehezen belement. A Csalogány utcában, ahol most a Hattyú-ház van, volt egy mozi, a Budai Apolló [A budai oldalnak ez az új építésű mozija 1918 és 1945 között működött, 1200 személyes, a kor hivatalos szóhasználatával élve: mozgófényképszínház vagy mozgófényképüzem volt. – A szerk.]. Ott találkoztunk, de nem nagyon lehetett. Nyáron meg hazamentem, és akkor otthon segítettem. De azért otthon is volt társaságom,

úgyhogy mentem én ide-oda, de többnyire csak akkor, ha az édesanyám azt mondta, hogy most mehetsz. Nekem akkor már inkább a rokonság felé hajlott a kapcsolatom. Mert ott már voltak unokatestvérek és családi programok. Nyáros főleg úszni jártam sokat, ha lehetett, meg teniszezni. Két nagy teniszpálya is volt Tamásiban.

A kereskedelmi iskolában soha nem találkoztam olyan helyzettel, ami érzékenyen érintett volna a származásom miatt. Soha. Pedig lehetett tudni, hogy ki a zsidó, mert hittanra járhattunk. Jelentkeztünk, mert bejött az iskolába a katolikus, a református, az evangélikus és a zsidó pap. Ez nem osztályonként volt, akik jelentkeztek hittanra, azok minden osztályból együtt voltak, és ott, az iskolán belül kaptunk egy külön szobát. A barátaim között nekem nem számított, hogy ki zsidó. De aztán nekik már számított, hogy én zsidó vagyok. Ez így fordult. A zsidósággal először akkor szembesültem mint negatívummal, amikor találkoztam egy iskolatársammal Tamásiban. Akkor már erősen hatottak az antiszemita megnyilvánulások, már zsidótörvény is volt, és én közeledtem hozzá, mint azelőtt, mire elfordította a fejét, és továbbment. Te úristen, hát ez miért van? De ez a periódus nagyon rövid ideig tartott, mert amikor jöttek ezek az igazán nehéz idők, akkor én már Auschwitzban voltam.

Az érettségit követő hónapban férjhez mentem. A férjem is Tamásiba való volt. Lett volna más, aki nekem nagy-nagy szívszerelmem volt – banktisztviselő volt, és tényleg az első nagy szerelem –, de édesanyám, a család tiltotta. Nem tudom, miért. Valahogy az ő családja nem volt az anyám szempontjából elfogadott. Főleg az anyai nagyanyámnak voltak kifogásai. Akkor már két éve tartott, és tudtam, hogy anyámék soha nem egyeznének bele, én meg el nem szökhettem, akkor ez nem is volt divat. És azt mondtam, ha az nem, akkor mindegy, hogy ki.

A férjem, Boda Dezső mérnökember volt. Zürichben végzett, a numerus clausus odakergette [lásd: numerus clausus Magyarországon]. A szülei ott éltek Tamásiban. Az ő édesapja és az én apám barátok voltak, úgyhogy mindent tudtam róla, tudtam, hogy Zürichben van, csak nem ismertem. Mikor hazajött Tamásiba, annyira gyerek voltam még, ő meg inkább a felnőttekkel tartott – tizenhárom év volt köztünk, ő már harminc elmúlt, amikor megismerkedtünk –, meg keveset is volt otthon, úgyhogy nem ismertem. Akkor ismertem meg, amikor Svájcba hazajöve, már Pesten élt. Följárt a nagynénimhez, ahol laktam. Szimpatikus volt, intelligens, jóképű, tényleg egy művelt ember volt. Zsidó volt, de egyáltalán nem volt vallásos. Nem ment vissza Svájcba, hanem Magyarországon maradt, elhelyezkedett, amibe talán az is belejátszott, hogy megismert engem. A sok-sok asszonykapcsolata után én akkor egy gyerek voltam, tizennyolc éves. És aztán megkért. Édesanyám nem akarta, soha nem is tudták egymást anyós és vőként tudomásul venni, annyira fiatal volt anyám, és annyira koros a vő.

Tamásiban volt a polgári esküvőnk, és Pesten volt az egyházi [lásd: házasság, esküvői szertartás], a Fő utcában, a budai zsinagógában, a vár alatt, amit aztán lebombáztak [Az I. Öntőház utca 5. sz. alatti zsinagógáról van szó. Lásd: zsinagógák Budán a második világháború előtt. – A szerk.]. Az esketett bennünket, aki az imakönyvet írta, a Kiss Arnold főrabbi [Kiss Arnold (1869–1940): Mirjam. Imádságok zsidó nők számára (1899); Noémi. Imádságok zsidó leányok számára (1906). – A szerk.]. Ő volt a budai hitközség főrabbi. Csak a család volt az esküvőn, a szűk rokonság. Hiszen a férjem szülei is vidékiek voltak, az én édesanyám rokonságának is csak egy része lakott Pesten. 1937 augusztusában volt az esküvő, és aztán elutaztunk nászútra Velencébe, Abbáziába.

Férjemnek élt Budapesten egy nővére, a Karolin, a Linus. Ők egy ideig Párizsban éltek, és aztán valahogy hazahívta az édesapja. Amikor mi összeesküdtünk, már ő is Budapesten lakott a családjával, de a kislányuk, az Anette-ka még ott született, Párizsban. Még a neve se volt magyar. Karolin állítólag gyönyörű lány volt, én már csak asszonykorában ismertem, és sokkal idősebb volt nálam. Egy katonatiszt volt a férje, még hozzá egy keresztény ember, aminek a szülők nem nagyon örültek, talán ezért mentek inkább Párizsba. Úgyszólván kiszöktek, mert a férfi katonatiszt lévén nem vehette volna el, kauciót kellett volna letenni, mert zsidó lányt nem lehetett akkor egy keresztény katonatisztnek elvenni [Ezt a házasságot valószínűleg az 1920-as években vagy az 1930-as évek legelején kötötték. Formálisan semmi nem akadályozta meg, hogy egy keresztény vallású katonatisztnek zsidó származású felesége legyen. A kaució (házassági óvadék) másra szolgált. Lásd: kaució (házassági óvadék). – A szerk.]. Szerelmi házasság volt, de miután hazajöttek, elváltak. A válás után Karolin hazajött Tamásiba, és őt is meg a kislányt is kivitték a gettóval. De én már akkor nem voltam itthon.

Mi a Kresz Géza utcában laktunk, ahol a férjemnek egy háromszoba-összkomfortos lakása volt. Ő elektromérnökként dolgozott a Láng Gépgyárban, nagyon szép állása volt. Én otthon voltam, és tanultam, hogy mit kell csinálnom. Hát az iskolából egyből odakerültem. Voltak itt ismeretségeim, régi osztálytársaim meg a nagynénim – elfoglaltam magam. Nem kellett dolgoznom, akkor egy évig nem dolgoztam. A férjem egy nagyon sportos, kreatív, szórakoztató, kedves valaki volt, egy rossz szót nem lehet rá mondani, és nagyon szeretett engem. Gyerekként szeretett. Mindig azt mondta, gyereket vett el, és ez nekem olyan jó volt, olyan érdekes. Szerettem. Megszerettem. És mikor a gyerek született, pláne. 1938-ban született a kislányom, Klára, aki nekem újság volt, aranyos volt, egy gyönyörű, kedves, szelíd gyerek.

Társasági életet éltünk, az ő társasága meg az enyém is akkor úgy összekeveredett. Neki már csupa-csupa harminc év körüli társasága volt, hozzám képest idősebbek, de jól éreztem magam velük. Nagyon szerettek, vidámak voltak, kártyáztunk, bridzseztünk, jártunk a Sváb-hegyre síelni, szóval jó volt akkor. Bérletünk volt az Operába, aztán eljártunk, ahova a társaság kívánta. Budakeszin volt egy barátja, oda kijártunk. Ott volt tenispálya, pingpongoztak, azt én sose csináltam olyan igazán, csak amatőr módon. Moziba is jártunk. Ötórai teára ment a társaság együtt, megvolt a helyünk, de külön kettesben nem mentünk oda. Volt bejárónőnk, aki egy héten egyszer jött, elvégezte a nagy munkákat. Mosógép persze nem volt, tisztítóba adtuk a ruhákat, finom mosodák voltak akkor, az apró dolgot meg én kimostam, az nem volt probléma.

Aztán a férjemet elvitték munkaszolgálatra. Egyik napról a másikra, az első zsidótörvény után [A parlament 1938 márciusában fogadta el az első zsidótörvényt. A munkaszolgálat – mint olvasható – 1939. július 1-jei hatállyal lépett életbe. (Legelőször az 1916-ban születettek korosztályát hívták be, közülük is azokat, akiket fegyveres szolgálatra alkalmatlannak minősítettek). – Lásd: zsidótörvények Magyarországon; munkaszolgálat (musz). – A szerk.]. Nem is tudom, hogy hol kezdte, de azt tudom, hogy amikor a németek bejöttek 1944-ben, akkor Újvidéken volt. Először mint katona ment, azt hiszem, zászlós vagy milyen rangot ért el. Katonaruhában volt az első bevonuláskor [Azaz az első zsidótörvény után még katonának hívták be, nem munkaszolgálatosnak. – A szerk.]. Aztán hazajött egypár hónapra, és akkor megint bevonult. Amikor átöltöztették őket, a rangjelzést levették a katonaruháról, zsávolyt kaptak, mert nyár volt, és sárga karszalagot mint zsidó munkaszolgálatos. Ő mérnökemberként mindig valami olyan munkát kapott, amit irodán kellett csinálni. Ha utat csináltak, akkor valamit ott megtervezni, de

volt, amikor kemény munkája is volt. De nem panaszkodott. Azt mondta, ennek vége lesz. Majd meglátod, vége lesz, csak bírd ki türelemmel. De amikor édesanyám azt mondta, hogy haza kell mennem a gyerekekkel, mert nagyon kemény idők voltak már, akkor ő is azt mondta, hogy igen, feltétlenül. Ő is nyugodtabb, hogyha én hazamegyek, és van valaki mellettem, mert ez nem állapot. Talán, ha Pesten maradunk, talán máshogy alakultak volna a dolgok. De akkor én hazamentem a kislánnyal, és ez lett a vesztünk.

1942-ben mentem haza. Otthon édesanyám, szegény, még dolgozott, még volt tennivalója, egészen addig, amíg fokozatosan el nem vettek tőlünk mindent a zsidótörvény alapján [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Hol a jogot vették el, azt kellett átadni keresztény kezelésbe, hol a bizományi lerakatot vonták meg, mert zsidó nem üzemeltethette, úgyhogy a végén összezsugorodott minden. Volt tartalékunk, úgyhogy nem féltünk attól, hogy kimegy alólunk az egzisztencia egészen. Mert a sörlerakathoz kineveztek egy keresztény embert, na de ott voltak saját tulajdonú dolgok, amiket kivihettünk volna, de akkor anyám azt mondta, hogy ott hagyja, mert szükséges az üzemeltetéshez. Az az ember valamit fizetett érte. Ugyanez volt a lovakkal, hogy az saját tulajdon volt, de azokat aztán el kellett adni. A felszerelést is, mert volt ott szecskavágó, szekér, hintó, szánkó, szánkótalp, szóval minden, ami a kereskedésnek a velejárója volt. Hát ezeket eladtuk, nem volt mit csinálni. Volt rá vevő, mert minden nagyon jó karban volt, igazán vigyáztunk rá, és felújították vagy újat vettek, ha kellett, úgyhogy ezeknek megvolt az ellenértéke pénzben. De anyám ezt borzasztóan fájlalta.

Majd elvettek tőlünk lakóhelyiséget is. Betelepítettek oda egy hivatalnokot a családjával, odahelyezték valahonnan, és akkor elvettek a házunkból számukra egy lakásrészt. És tulajdonképpen összébb szorultunk ezáltal. Borzasztó rossz volt, idegen volt, ismeretlen, féltünk tőlük. Ugye mi addig önállóan éltünk, nem volt kontroll alatt senki közülünk. A személyzeti részben ugyan még ott maradt egy férfi, aki az üzleti életben segített. Gombosi Ferenc volt a neve. Ott kosztolt nálunk, de volt egy külön szobája is, olyan volt, mint egy családtag. Tulajdonképpen hozzánk tartozott, mindenestül, de nem kívánt tőle többet senki, csak a munkaidőben amit dolgozott, de családtagként volt. Még a konyhába is bejárt, néha ott evett, néha velünk evett az asztalnál, szóval az akkor egy egész más világ volt.

1944-ben a férjem otthon volt eltávozáson Újvidékről. Március tizenkilencedikén, amikor a németek bejöttek [lásd: Magyarország német megszállása], éppen ebédeltünk. Ez annyira élénken él az emlékezetemben, mintha most lett volna. Éppen ebédeltünk, és bemondták a déli hírekben, hogy a németek bejöttek az országba. Megálltunk, letettük a leveseskanalat. Tudtuk, hogy vége mindennek. Ez egyértelmű volt, hiszen akkor már volt Anschluss, akkor már tudtuk, hogy ahova betették a lábukat, ott kő kövön nem maradt. De ennyire mégse gondoltuk, mert a lágerekről nem hallottunk semmit. Nem volt információnk. A férjemnek eltávozási engedélye volt, ez volt egy vasárnapi nap, és hétfőn kellett volna visszamennie Újvidékre. Azt mondta, hogy nem várja be, nehogy csendőrkísérettel kelljen mennie, mert nem lehet tudni, hogy a németek hol vannak megszállva. Elmegy az esti vonattal Pestre, és onnan Újvidékre tovább. Ez volt március tizenkilencedikén. Akkor találkoztunk utoljára. Amikor megérkezett, még hírt adott magáról Újvidékről, hogy írjak mindennap, hogy mi van velem, ő is gyakran ír, és telefonálni fog. Telefont nem kaptam, az valahogy nem jött be, viszont lapokat kaptam, postán, és én is írtam. Hogy mennyit kapott meg belőle, azt nem tudom. Aztán engem is elvittek. Hogy azt hogy tudta meg a férjem, nem tudom, mert anyámmal együtt vittek el. Senki nem maradt otthon.

Jött értem április tizenkettedikén két csendőr, és őrizetbe vettek. Bevittek a főszolgabíróságra, följelentettek. Semmi előzménye nem volt. Talán csak annyi, hogy amikor a németek bejöttek, akkor Tamási egy körzetnek volt a központja, és oda akkor frissen végzett ludovikás tiszteket, csendőrtiszteket neveztek ki parancsnoknak, akik mindenek fölött rendelkeztek. Hiába volt járási főszolgabíróság, hiába volt községi ügyintézés, jegyző, bíró, anyakönyvvezető, a csendőrség mindenki fölött teljesen rendelkezhetett, ő volt annak a területnek az ura és parancsolója. Na és egyszer eljöttek hozzánk. Mivel mi nagyon jó módúnak lettünk ott kinevezve, a hírünk így volt Tamásiban, hát természetes, hogy minket is meglátogattak. Egyszer csak becsöngettek a csendőrök két kutya kíséretében. Kakastollas csendőrök. Hogy házkutatást tartanak. Iratokat kerestek. Semmit nem találtak, mert ez csak egy ürügy volt. Szekrényeket kutattak, mindent, valamit el is vittek, nem iratokat, hanem értékeket, hogy ezt lefoglalják, mert a katonák harcolnak, és ennyit el kell hogy vigyenek. Valami értékek voltak, tőlem is, anyámtól is, a szekrényből, ilyen ezüstnemű, mit tudom én már, mi volt az. És egy cédulát adott, hogy ennyit a katonaság részére lefoglaltunk. Hát ez ellen nem volt fellebbezés. Aztán engem úgy megnézett, hogy én miért vagyok otthon meg a gyerek, hát mondtam, hogy hazajöttem. És hol a férjem? Ő éppen úgy tudta, mint én. Egyszer egy este, talán egy pár nappal azelőtt, hogy elvittek, zörögtek az utcai ablakon. Mert a kapu zárva volt, vaskapunk volt. Spalettás táblák voltak az ablakokon, és én megnyitottam résre, késő este volt, április, aránylag egy szép este, és látom, hogy ott áll lenn a csendőrhadnagy. De akkor egyedül. Na, szépasszony, engedjen be. Részeg volt, tökrészeg. Lehetett látni az egész mozdulatából. Én visszacsuktam a spalettát, és nem nyitottam ajtót. Zörgetett, verte az ablakot, borzasztó volt, nagy félelmem volt, és egyedül voltam a gyerekekkel abban a lakrészben. Lehet, hogy mint nőt akart engem igénybe venni, lehet, hogy csak valamit el akart vinni, ez máig se derült ki, csak annyit mondott, na, szépasszony, engedjen be. Aztán valamikor elment, és rá két-három napra két csendőr jött értem. A gyerekeket megcsókoltam, és kértem, hogy vigyék át egy közös rokonunkhoz, aki imádta a gyereket, és ő is ragaszkodott hozzá. Addig, míg visszajövök. Hát ki tudta? Csak azt mondták, kihallgatásra visznek.

Az anyósomat is elvitték, valami öt-hat embert, lenn találkoztam velük a főszolgabíróságon. Annyi volt a deportálásom oka – mint utólag olvastam –, hogy a fiatalokra és az idősebbekre káros hatással vagyok, és „azonnali őrizetbe vételemet, és a községből való eltávolításomat rendelték el”. Ez volt. Édesanyámmal is a főszolgabíróságon találkoztam. Hát te itt vagy? Dacára, hogy egy házban voltunk, nem tudtunk egymásról, ugye engem is elvittek, meg őt is, csak másik kijáraton. Akkor vártunk, vártunk, és egyszer csak behívatott a főszolgabíró bennünket, és közölte, hogy a mai nap haza már nem mehetnek, a Mosonyi utcai tolóházba visznek. Ennyi! Elvittek még éjszaka vonattal, csendőrök, étlen, szomjan, abban a ruhában, amiben bevittek bennünket, abban vittek tovább.

Hogy a többieket miért vitték el, nem tudom. Az anyósom, anyám, mondjuk, az én hozzátartozóim voltak, de hogy a többit miért, azt nem tudom. Az egyik nem is volt zsidó, csak zsidó volt a férje. Iskolatársam volt a másik. Ráfogták, hogy nem viselt sárga csillagot, mert akkor már kötelező volt [lásd: sárga csillag Magyarországon]. De nem is kellett akkor még jóformán, hát ez a kezdet kezdetén volt, áprilisban. Márciusban jöttek be a németek, akkor jöttek ezek a rendeletek, hát jóformán talán föl se tűzhattük azt a sárga csillagot, én nem is emlékszem, hogy nekem lett volna.

A Mosonyi utcában a papírokkal együtt leadtak bennünket, belöktek az utcalányok közé, akiket összefogdostak az utcán, és vártuk a sorsunkat [A VIII. kerületi Mosonyi utcában, a

rendőrkapitányság épületében működött a kisegítő toloncház, a letartóztatott, internált emberek ideiglenes őrzésére kijelölt épület. Az épület ma is rendőrségi használatban van. – A szerk.]. Öt napig voltam ott, és akkor egy szép nap annyit mondtak, hogy visznek bennünket munkára. A fiatalokat. Ez három ember volt közülünk. Anyámat és az anyósomat otthagytam. Akkor láttam őket utoljára.

A kistarcsai transzporttal mentünk [lásd: kistarcsai internálótábor], az első magyar transzporttal, politikai fogolyként, marhavagonban. Egyszerűen bevagoníroztak bennünket. Azt se tudtuk, hova megyünk. Megjelölést is kaptunk a ruhánkra, ilyen sárga háromszöget, „vinklit”, úgy hívták. A többiek azok szocialisták voltak, kommunisták, férfiak, nők, vegyesen. Jó pár napig tartott az út, nem tudnám megmondani, négy nap talán. A vonatúton nem tudtuk a napokat, mert mindig sötét volt. Ahogy kinéztünk, ott néha láttunk világosságot, akkor tudtuk, hogy nappal van, de általában sötét volt. Hát április volt, akkor még nincs nyár, nincs még derült ég. Ha borús volt, sötét volt. És a Kárpátokon mikor mentünk át, ott mindig sötét volt. Időnként bedobáltak kenyeret, meg behoztak „küblit”, amibe elvégeztük a dolgunkat. Úgy hívták „kübli”, egy ilyen vashordó, bádogból volt talán. Bent volt a vagonban, velünk együtt, és időnként kicserélték üresre. De nem sokszor. Borzasztó volt. A civil életből egy ilyen átszállás az rettenetes volt. Kiszállni nem lehetett, tisztálkodni nem lehetett, feküdni nem lehetett, annyi hely nem volt. Aki még szerencsésebb volt, az a szélén támaszkodni tudott, de feküdni már nem. Aki rosszul lett, azt kivették a vagonból. Nem tudjuk, mi történt vele.

Jómagam biztos voltam benne, hogy bennünket kivégeznek valahol. Nem magam gondoltam, hanem ott mondták a többiek, hogy ez nem lehet más. A rácson kinéztek, és olvasták a vasúti helységkiírásokból, hogy megyünk fölfele, a Kárpátokon túl. Úgyhogy ők mondták, hogy kivégzés lesz ennek a vége, de senki nem tudott táborról. Az nem hangzott el, hogy Auschwitz, csak kivégzés. Ennyi.

Amikor megérkeztünk Birkenaubá, kiszórtak bennünket a vagonból csíkos ruhás lengyelek meg német SS-ek, kutyákkal. Ordítottak: aus, aus, gyorsan. Nagyon durvák voltak, nagyon. Ott mondták a lengyelek, hogy mi vár ránk, mutogattak, hogy füstöl a krematórium. Azt se tudtuk, hogy mi az. Ők tudták, ők már hosszú ideje ott voltak [1940-ben állították föl az auschwitzi tábor. – A szerk.]. Meg a csehek [valószínűleg inkább szlovákok] is. Letereltek a vonatról, és akkor a Mengele válogatott. Csak utólag, jóval később tudtuk meg, hogy az a Mengele volt. Csak azt láttuk, hogy egy nagyon jóképű, nagyon jóvágású SS, egy kutyával pórázon, és los, los, ez volt, hogy gyorsan, gyorsan, menni, menni, és jött közénk, és a kezével intett, hogy az egyik erre, a másik arra. Azt nem tudtuk, hogy ez mit jelent. A nőket külön, férfiakat külön, de azokat is kettéválasztotta.

Utána minket betereltek egy nagy tusolós helyiségbe. Lezuhanyoztak bennünket, és elvették mindenünket. A szőrzetet levették rólunk, leborotváltak haját, mindent, hónaljait is, utána kaptunk jelet, az enyém 76406. Alatta a háromszög: politikai fogoly [A fogoly nemzetiségét a háromszögbe festett nemzetiség-kezdőbetű jelezte (pl. a lengyeleknél: P = Polen). Az egyes színek a következő csoportokat jelentették: vörös háromszög = politikai védőőrizetes, zöld háromszög = hivatásos bűnöző, fekete háromszög = munkakerülő (főképpen oroszok), rózsaszínű = homoszexuális, ibolyaszínű = bibliakutatók szektájának tagja. A zsidó foglyok megjelölése csak annyiban különbözik a fent leírt módtól, hogy a megfelelő háromszög (legtöbb esetben vörös) kis sárga hatszögekkel (Dávid csillaggal van) kiegészítve. – A szerk.]. Cseh és szlovák lányok csinálták.

Durvák voltak, borzasztó durvák, mert hát ott voltak az SS-ek mellettük. Azok felügyelték őket, foglyok voltak ők is. Majd adtak valami rongyot meg egy csíkos felsőruhát és facipőt. A többiek, akik akkor bekerültek velem együtt, teljesen ismeretlenek voltak számomra. Akkor még ismeretlenek. Egy valaki volt, akivel végig együtt voltam, az is tamási volt, Ipolyi Margit, akivel majdnem egyidősek is voltunk, fél évvel volt, azt hiszem, nálam fiatalabb.

Ahol én voltam, az „A” lágerben, ott csak nők voltak. A férfi láger külön volt, aztán volt az úgynevezett „C” láger, ahol gyerekek voltak, olyan tíz-tizenkét-tizennégy éves gyerekek. Szeparáltak voltunk mindentől, mindenkitől. Óriási terület volt a birkenauai láger területe. A barakkban emeletes faágyak voltak, két- vagy háromemeletesek, arra már pontosan nem emlékszem, föl kellett mászni, azt tudom. Úgy hívtuk, hogy „kólya”. Hogy miért kólya volt, és ki nevezte el? De ezt átvette az ember. Ott volt egyetlenegy ilyen szalmás betét, amin feküdtünk, de öten-hatan egy keskeny ágyon, csak élével tudtunk feküdni. Egy takarót adtak az összes embernek, húzkodták egymásról. Hát fáztunk, télen ott borzasztó hideg volt. Ott voltunk egy ideig, aztán tettek bennünket ide-oda a lágeren belül, de mindegy volt, akárhova, legfeljebb csak a munka minemősége változott. A barakk az egyforma volt, az elbánás ugyanaz volt. Ott is kübli-rendszer volt, nem lehetett vécére menni, csak szervezetten. Volt azért vécé, az úgynevezett „zélappel” [zahlappel – német: létszámellenőrzés], a sorakozó után lehetett menni, de hát ki tudja azt előre, hogy mikor kell?

Már a következő nap vittek is dolgozni. Hajnalok hajnalán kivertek bennünket, még csillagos volt az ég, és akkor jött a sorakozó, a zélappel [zahlappel]. Kiállítottak bennünket, óriási nagy terület volt, ahol megszámoztak. Hosszú órákig állítottak bennünket. Számoztak, hogy megvagyunk-e, nem szökött-e meg valaki. Ha nem stimmelt, újra. De szerintem tendencia volt ebben, mert gyorsabban is meg lehetett volna számolni. Akkor utána kiosztottak valami kenyeret, fekete kenyeret, szinte ehetetlen volt, de nem volt más. Pici marmeládét, azt a kemény lekvárt meg valami löttyöt, teát adtak hozzá. Ez volt az ellátásunk. Magunkkal vihettük, vagy megehettük, azt senki nem nézte. Ruhába betettük, mert nem volt idő, nem volt semmire idő, mert hajtották az embert.

Én minden nagybőjtöt megbőjtölök – ma is [A nagybőjt a katolikus hitélet része, Sz. Lajosné – mint mások is – valószínűleg a Jom Kipurkor előírt egész napos bőjtöt nevezi nagybőjtnek. – A szerk.]. Még a lágerban is megbőjtöltem, pedig ott nem volt nehéz, mert az a tíz deka kenyér, vagy amennyit adtak, azt hogy este rágcsáltam el, vagy előtte való nap ettem utoljára, az mindegy volt. De tudtuk, hogy mikor van, mert a lengyelek azok pontosan tudtak mindent, azok ott már berendezkedtek. A lengyel kápók mondták, hogy most van Jom Kipur, bőjtöljeteK [Kápó – a lágereKben kiségitő rendőri, fegyelmező és munkairányító feladatokat ellátó, több-kevesebb kedvezményben részesülő fogoly. – A szerk.]. De ők nem bőjtöltek, ők azért ettek, akiket én láttam. De én nemigen gondoltam a zsidósággal akkor. Ott annyira vegetáltunk, hogy a nap minden percében az ember az életéért küzdött, és ott annyian voltak. Csehek, lengyelek, szlovákiaiak, a pozsonyi részről, hollandok, franciák. Ott ilyen dolog már az embert nem foglalkoztatta. Már egy alaphelyzet volt, amihez vagy be tudott illeszkedni, vagy el tudta fogadtatni magával, hogy mint az állat, reggel fölébredt vagy fölkeltek, este behajtották, szóval ott filozófiára nem volt mód.

Mindig éhesek voltunk. Az volt a legnagyobb téma. Meg a gyerekek. De nem beszélgettünk, nem volt ott arra sem mód, sem lehetőség, és annyira ki voltunk zsigerelve, meg ránk is szóltak. A barakkban volt egy fűtött kis kunyhószerűség, egy elkerített rész, és ott volt a lagerältester, aki SS-

nő volt, meg a lengyelek vagy szlovákok. Ők jó körülmények között voltak, ágyak voltak, megfelelő takarójuk volt, ettek rendesen. Egy ablak volt az ajtajukon, és jöttek-mentek, belátták az egész szobát, villany égett, éjszaka is, az egész barakkban, hogy átlássák. A legkegyetlenebbek azok voltak, akiket Oroszországból hoztak el, nőket, politikaiakat, nem tudom, milyen jogcímen. Szíjból összefont korbács volt a kezükben, és azzal vertek. Kutyával haraptatták meg azt, aki egy kicsit, mondjuk, nem egyenesen ment a sorban a munkahelyig.

Ugyanabban a ruhában aludtunk, amiben dolgoztunk napközben, nem is volt más. Úgy mostuk magunknak, hogy ne tetvesedjünk meg. Volt egy hosszú-hosszú mosdószerű tusoló, külön épületben. Odahajtottak bennünket minden reggel. Erre adtak egy félórát talán, még annyit sem, az ember csak összekapkodta magát. Nem volt szappan, nem volt semmi, hanem lapos kis köveket szedtünk, hogy ledörzsöljük a testünkről a hideg vizet. Havi vérzés nem volt, mert az ételünkbe tettek valamit. Nekem még itthon se volt, mikor már hazajöttem. Azt mondják, hogy rabságban a nőknél általános dolog, hogy megszűnik egy rövid időre. Orvosoktól hallottam. De aztán, mint később kiderült, hogy senkinek se volt, hosszabb időre se, hát azt mondják, hogy tettek az ételünkbe valamit, bróm vagy mit mondtak annak idején, nem tudom, hogy ez most az volt-e, de ez volt a közszájon elterjedve [Nyugtató adagolására (brómozásra) semmilyen konkrét bizonyíték nincs, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. De valószínű, hogy nem is volt szükség a brómra: a kevés ennivaló, a verés, a hideg vagy éppen a forróság, a kevés alvás, a szörnyű munka stb. nagyon gyorsan kiszívta a foglyok erejét, megtörte az ellenállásukat. – A szerk.]

A tábor bejárata egy félköríves kapu, és sín pár volt alatta. Azt a sín párt mi építettük. Nem tudom, hogy milyen hosszan, de azért – ami a legborzasztóbb volt, és amit utólag tudtunk meg –, hogy a bejövő vagonokat egészen a birkenauai táborig lehessen behozni. Mert akkor indult meg annak a borzasztó sok embernek a gettó utáni deportálása [vagyis a zsidók tömeges deportálása Magyarországról], és azt mi építettük fel. Amíg a magyar társaság be nem jött, addig fel kellett építeni azt a rámpát. Cementágyakat csináltunk, és fahasábokat raktunk le, amire aztán a férfiak a síneket rácsavarozták. De azt a nehéz, kemény munkát mi csináltuk. Áprilisban kerültem oda, ez körülbelül olyan két hónapig, talán hat hétig, nem tudnám az időt megmondani, meddig tartott. Mert mikor a transzportok bejöttek, akkor már az úgynevezett „Brezinka” brigádban voltam, ahol is a transzportok ruháit pakoltuk, amit levettettek velük, iratokat, pénzt, mindent, még aranyat is, kincseket, mindent, amit szegények a gettóba bevittek, és hoztak magukkal, mert azt mondták nekik, hogy munkára viszik őket. Ki kellett üríteni a zsebeket, retikülöket, mindent tökéletesen külön kellett szelektálni. Felügyelet mellett, SS-ek mellett csináltuk. Sűrűn álltak mögöttünk, nehogy eltulajdonítsunk valamit. Azért mikor lehetett, és briliáns gyűrűt vagy amit találtunk, bedobtuk a vécébe. Olyan mindegy volt, csak az emberben az ösztön működött, hogy ne kerüljön minden nekik, mert nagyon sok érték került be.

Akkor tudtam meg, hogy bejött a kislányom a lágerba azzal, aki vigyázott rá, a másod-unokatestvéremmel, akit Kabos Verának hívtak. Vele együtt nőttünk fel, szinte testvéri kapcsolat volt köztünk. Ő áldozatul is esett a gyerekeknek, mert kézen fogva vitte, és aki gyerekekkel ment, ilyen kisgyerekekkel, azt rögtön elgázosították. Szóval helyettem ment a gázba.

A kislányomnak volt egy kis pelerinje – eső ellen, mikor óvodába vittem –, kis kockás, sötétkék, sárga, fehér vízhatlan körgallér, és ez ott a válogatásnál a kezembe került. Láttam már a

papírokból, amit a zsebekből kivettünk, meg a táskákból, hogy csupa ismerős hely és név került be a lágerbe. A gyerekek ez a kis körgallérja összetéveszthetetlen volt, mert ilyen „ankergombok” voltak rajta, ami tengerészhorog-utánszó, aranyozott, kékkel. Ezekkel a gombokkal csukódott. Egyszer, amikor indulni akartunk az óvodába, leszakadt egy gomb, és nem volt más cernám, egy egész idegen színű cernával varrtam meg, nem a szokott színnel. Megtaláltam ezt az ismertetőjelet, mert ugye ilyen pelerin lehetett még, de így biztos voltam, hogy a gyerek bekerült. Hát képzelhetni, hogy mi éreztem! Füstölt a krematórium, a férfiaktól megkérdeztük, hogy gyerekek kerültek-e be a válogatásnál, és azt mondták, nem, úgy, ahogy voltak, a krematóriumba. És én meg ott voltam. Hát ezt átélni! Míg élek, ezt elfelejteni nem lehet, de nem is akarom!

Utána különböző munkákra vittek bennünket. A Visztula ott folyt, és gyeptéglákat kellett kivágnunk a partszakaszból. Beállítottak bennünket a folyóba mezítláb, hogy megmaradjon a facipő, majdnem térdig ért a víz, és azokat a gyeptéglákat megfelelő kapával, ásóval, csákánnyal kellett kivágni, hiszen fagyos volt minden. Hogy akkor nem betegedtem meg?! A gyeptéglákat aztán másnap visszadobtuk a vízbe. Ez ilyen munka volt. Nem hasznos munka, egyáltalán nem. Aztán erdőt irtottunk. Télen erdőt irtani! A havas erdőt. Nem is láttuk a gyökerét, de irtottuk. Azt se tudtuk, hogy azt most miért kell kiirtani, senki nem közölte, csak zavartak, hogy ezt is vágjuk ki, azt is vágjuk ki. Fejsze nem volt a kezünkben, hanem ilyen csákányszerűség, amivel a gyökeret nem tudtuk kivenni, hanem csak úgy levagdostuk a törzsről az ágakat, meg gyengébb fákat kivágtunk. Aztán meg kihajtottak bennünket az országútra, ahol olyan buckák voltak, amit a tankok tönkretettek, és azokat fölszedették velünk, nem tudom, hány kilós volt, az ember majd összerogyott alattuk, de az nem volt érdekes, mert hajtottak. Ezt elmondani nem lehet! Hoztak ki üstben valami borzalmas répalevest. A csajkánkat azt vittük, egy spárgával a derekunkra volt kötve. Hogy hol szereztem kanalat, mert azt nem adtak, azt már nem tudom. Nem tudom, mim volt, amivel tudtam cserélni. Csereberéltünk ott, akinek valamire szüksége volt, kenyérért meg ilyenért. Biztos kenyéradagot adtam érte, nem volt más. Egy kanalam volt, amit őriztem, mert másképp nem lehetett azt a híg valamit enni.

A ruhát nem cserélték, hanem azt csináltuk, hogy amikor hétvégén, szombat vagy vasárnap korábban mentünk be, kimostuk, és rajtunk száradt meg, úgy feküdtünk le. Nem lehetett szárítani, nem volt fűtés. De én nem tetvesedtem meg. Nagyon sokan úgy pusztultak el, hogy nem tudtak mosakodni, nem tisztálkodtak, ruhát nem mostak. Én mindig mostam, amikor csak úgy gondoltam, hogy most már kell. Meg ez az ismerősöm is. Kimostuk, és fölvertük nedvesen. Párolgott rajtunk. Borzasztó volt. Borzasztó!! Volt valami fehérneműnk, de harisnyánk az nem volt. A facipőt kibéleltük rongyokkal, meg mindenféle szalmával. Azt megszokni rémes volt. Bakancs volt az, csak vastag fatalpa volt. Borzasztó volt, az embernek a lába ehhez nem volt szokva. Nem hiszi el az ember, hogy ezt ki lehetett bírni. De kibírtuk. Huszonöt éves voltam, hát úgy látszik, életre kellett hogy ítéltessek.

Olyan nem volt, hogy bent lehetett lenni. Soha! A betegeknek volt egy úgynevezett „revier”, úgy hívták, de ott tényleg csak rövid időre voltak, mert többnyire elgázosították őket. Az volt a veszedelem. Elmentek a revierre, erre az úgynevezett kórházi szobába, és egyszer csak már nem jöttek vissza. Mondták ott, hogy ezeket viszik a gázba. Csak az a borzasztó, hogy ők már tudták, hogy mi lesz velük! Nem is vallották be, ha valami bajuk volt, mert tudták, hogy az a következménye, hogyha munkára nem mehet az ember, akkor megsemmisítik. Egyszer én is beteg lettem, csak akkor szerencsém volt. Azt hiszem, hogy egy tüdőgyulladásfélét kaphattam, nagyon-

nagyon gyenge voltam, nehezen mozogtam, és akkor én is bekéretőztem a revierre. Azt mondtam, legyen, ami lesz. Nagy szerencsém volt: egy jugoszláv illetőségű magyar származású orvosnő volt ott – fogoly, mert ott mindenki fogoly volt, csak egy volt SS-orvos, aki az egészet felügyelte –, és akkor ő engem bújtatott. Mindig azt mondta, hogy másnap már kiküld munkára. Ez volt a papíron, mert papírt kellett leadni a nevekről, nem is a nevekről, hanem a számokról. Hogy ki van a kórházban, és mi a baja. Ő egypár napig így tudott bújtatni, és szerzett nekem valamit, amitől lemehetett a lázam. Mert valahogy egyszer mondtam neki, hogy a nagybátyám szintén orvos, Eszék mellett. Ő nem odavaló volt, de úgy látszik, ez meghatotta, vagy legalábbis gondolkodóba ejtette, és meg akart menteni. Pár napig ott feküdtem, gyógyszert, teát adott. Hogy milyen gyógyszert, nem tudom, mihez jutott hozzá, de aztán fölépültem.

Januárban [1945], amikor a front közeledett, és hallottuk az ágyúdörgést nagyon közelről, akkor a lágert felszámolták. Én majdnem az elsők között kerültem el onnan. Egyszer csak jött egy civil ruhás úr a Mengelével együtt, rendkívüli zéllappal [zahlappal] volt, sorakozó, és akkor ott jött-ment köztünk. Válogatott! Nem sokat, egy olyan száz-százhusz embert, nem csak magyarokat, de közéjük kerültem én is meg az Ipolyi Margit is. Kiállítottak bennünket, és azt hittük, hogy hát ez a krematórium, mert a válogatásnak a következménye mindig az volt. Akkor kaptunk másik csíkos ruhát meg valamivel jobb cipőt, és másnap bevagoníroztak bennünket. Reichenbachba vittek, és bekerültem dolgozni egy föld alatti gyárba [A gross-roseni koncentrációs tábor egyik altábora működött itt.]. Repülőgéphe lámpákat csináltunk, rádiólámpákat. Ott tanítottak meg bennünket, hogy hogyan kell csinálni. Ott még jó sorunk is volt, mert meleg volt, gyári körülmények között voltunk. Civilek is voltak, német civilek, de azoktól elkülönítve dolgoztunk. Utólag megnéztem, hogy hol van ez a Reichenbach, hát ez Szilézián túl van, ez már akkor is Németországnak számított [Reichenbach mai neve Dzierżoniów, a helység Wrocławtól délnyugatra, Lengyelországban található. – A szerk.].

Ott is lágerben voltunk, de sokkal jobb körülmények között, mint Auschwitzban. De nem sokáig, hat hétig talán, aztán jött a front. Újra bevagoníroztak bennünket és Fallerslebenbe vittek [Fallerslebenben a neuengammei koncentrációs tábor egyik altábora volt. – A szerk.]. Ott ugyancsak ennek a Telefunken gyárnak volt egy föld alatti gyára, ugyanazt csináltuk, mint az előző helyen, és ott is lágerkörülmények között laktunk. De onnan is tovább kellett menni. Akkor jött Porta, úgy hívták azt a német kistelepülést, de sose láttuk a városokat, civilekkel nem találkoztunk, mert éjjel jöttünk, mentünk. Ott is dolgoztunk, ugyanazt csináltuk, de nagyon rövid ideig, nem tudom, meddig, mert Portát hamarosan felszámolták [Föltehetően szintén a neuengammei koncentrációs tábor valamelyik altáboráról van szó. A 'Porta' név két altábor nevében fordul elő: Hausberge-Porta és Porta Westfalica, mindkét helység Hannovertól délnyugatra található. – A szerk.]. És akkor aztán elkezdtek vinni bennünket. Az volt a legborzalmasabb. Hajnalok hajnalán gyalog nekiindítottak bennünket az országútnak. Havas esőben, jégdara hullott. És elindultunk gyalog, aztán nyitott vagonban, össze-vissza. Borzalmas volt. Több százan mentünk ott, mert akkor már összeterezték az embereket több helyről is. Egyfolytában mentünk mindig, mikor a vagonba beraktak bennünket, akkor éjjel is ment az a vagon. Útközben majdnem semmit nem ettünk. Egyszer-egyszer dobtak be valami kenyeret, meg ilyen semmi teát adtak, vagy valami meleg löttyöt, de azt lehet mondani, hogy éhen, szomjan voltunk. Aztán mikor már a vasút nem működött, például a drezdai nagy bombázás után – az bennünket valahol egy vasúti vágányon kitolva ért – akkortól aztán gyalog [Valószínűleg nem Drezda bombázását élték ott át, mert Drezda

ún. szőnyegbombázása, amelynek során a város szinte megsemmisült, 1945. február 13-14-én volt, amikor még a Telefunken-gyár valamelyik tábori részlegében dolgozott Reichenbachban vagy Fallerslebenben. Talán Magdeburg és a magdeburgi vasúti pályaudvar bombázását élte ott át. Drezda különben is nagyon távol esik attól a környéktől, ahol őket hurcolhatták. – A szerk.]. Ott már enni se tudtak adni. SS-ek kísérték bennünket kutyával. Ha megállt az ember, vagy nem bírta, akkor lelőtték az országúton. Néha ha megálltunk valahol, akkor összekuporodtunk, azt lehet mondani, állva aludtunk. Borzalmas volt. Nem is tudom, hogy bírtuk, sokan elhullottak. Végül Salzwedelnél álltunk meg, valahol Hannover közelében, fönn már egészen közel a német határhoz. Mi nem tudtuk, csak annyit tudtunk, hogy az Salzwedel [Szász-Anhalt tartományban található, Hannovertól kb. 80 km-re északkeletre, szintén a neuengammei koncentrációs tábor egyik altáborában működött itt. – A szerk.].

Az volt a végállomás, ott szabadultam fel a végén. Ott egy lágerbe vittek megint, ami alá volt aknázva, azzal, hogy nem szabadulhat senki [A Szász-Anhalt tartományban lévő Salzwedelben, amely Hannovertól kb. 80 km-re északkeletre fekszik, szintén a neuengammei koncentrációs tábor egyik altáborában működött. – A szerk.]. Ezt tudtuk, megmondták maguk az SS-ek. Hogy ti innen nem szabadultok. Igen ám, de a front nagyon közel volt már, és nem oroszok, hanem a szövetségesek, amerikaiak. A németek betetereltek egy raktárszerű helyiségbe, és bezártak bennünket, se ki, se be. Amikor az országúton jöttünk-mentünk, ott voltak férfiak is közöttünk, de itt már csak nők voltak. Nem is tudom, az egy hét volt, vagy öt nap, vagy négy, nem tudom, mert összefolyik az éjszaka a nappallal. Étlen, szomjan voltunk, hát ott már haltak meg az emberek. Láttam olyat, hogy mellettem aki feküdt, a kövön, betonon – nem volt semmi alattunk, ott már nem adtak –, láttam, hogy a kis motyóját megigazította a feje alatt, mint aki aludni készül, és többet nem mozdult. És ilyen számtalan volt. Nem tudom, meddig feküdtünk, és hányan haltak meg, de nekem már jártányi erőm nem volt. Nem tudom, hány napja nem ettem, nem ittam. Vártuk a megváltó halált. Mindenki magában jól tudta, hogy itt nincs menekvés. Azt is tudtuk, hogy alá van aknázva a láger, de nem gyújtották alá. Az SS-ek eltűntek, sehol senki. Be voltunk zárva. Egyszer csak nagyon közel hallottuk már a repülőgép-bombázást, a harci zajt a fülünk már megszokta, és fel tudtam fogni, hogy ez most milyen közel van. Mert a front mindig utánunk jött valahol. Na és akkor egy szép nap, ez volt 1945. április tizennegyedik, egyszer csak kitárult a nagy ajtó, világos lett, és megjelentek az amerikai katonák.

Hát azoknak már nem voltunk újság, mert már láttak lágereket, már ők megtapasztalták, hogy mi folyt. Akit mozdítani tudtak, aki még élt, azt egy úgynevezett szanatóriumba vitték, valahol benn az erdőben. Ez valamikor az SS-eknek volt üdülőtelepe. Hordágyra tettek bennünket, és vittek, autóval. Lemosdattak, enni adtak, már olyan ennivalót, hogy ne legyen baj belőle, mert sokan nekiálltak enni, és azok meg is haltak. Mert ugye ennyi idő után egy éhes gyomor! Ágyba, fehér ágyba fektettek, tiszta hálóing, minden. Ipolyi Margit is ugyanott volt, de szerencsésebb volt, ő járóképesebb volt, bekerült a konyhára, és nagyon jó körülmények közé került. Ez a szanatórium jól felszerelt volt, személyzettel. A városból – vagy falu, nem tudom, mi volt ez – a német nőket összeszedték, hogy ápoljanak bennünket. Azok nagyon-nagyon rendesek voltak, nagyon sajnáltak bennünket.

Egy szép nap bejött egy férfi katonaruhában, és leült az ágyam szélére. Egy zsidó rabbi volt, aki lelkészként szolgált az amerikai hadseregben. Magyar volt valamikor. Megszólított magyarul, és kikérdezett. El kellett mondani, hogy kinek vagyok a gyereke, honnan jöttem, mit csináltam, hogy

történt, és aztán többször meglátogatott, mert elég hosszú ideig voltam ott. Ez a rabbi – ezredesi rangban volt, mint később megtudtam – már amikor lábadoztam, már minden rendben volt egészségileg, már tudtam enni, rendesen kaptam kosztot, tisztába voltam rakva, minden optimálisan rendben volt, akkor odaült egyszer hozzám, és azt mondta, „Na, mi a terve ezek után, ami történt?”. Hát, mondom, majd hazamegyek, hogyha lehet. És a férjem? Mondom, hát a férjem az egy sportember volt, hát csak kibírta, és vele akarok találkozni. Azt mondta, én jobbat ajánlok magának. Oda mehet, ahova akar: Ausztrália, Amerika, Svédország, Svájc, még azt is ajánlotta. Gondolkodjon. Ilyen fiatal nő, mint maga is, hát még az élet előtttem van. A férjét majd kihozzuk, hogyha megvan. Főleg Ausztráliát mondta, mert ott állítólag kevés a nő. Ott szükség van a nőkre, mondta tréfásan, de én haza akartam menni váltig. Kétszer is megtette ezt az ajánlatot, aztán letett róla. El is került onnan, és aztán én már nem gondoltam erre, de életem legnagyobb sansza volt ez, amivel nem éltem. Mert ilyen még egyszer az életben nem kísérti meg az embert. De csak utólag tudom, hogy ez volt az, amit elmulasztottam. Mert tényleg tálcán vittek volna tovább, és legálisan. Aztán hogy milyen sors várt volna rám? Gondolom, dolgozhattam volna ott is, hát világeletemben dolgoztam, úgyhogy ettől nem féltem volna.

Novemberig voltam ott. De már nem ebben a szanatóriumban, hanem akkor már elhelyeztek bennünket csoportonként kiürült civil házakba. Az amerikaiaktól kaptunk pokrócot, civil ruhát, rendes lábbelit, mindent. Naponta kaptunk ellátmányt, kenyeret, nyersanyagot, ha főzni akartunk, mert ugye azok civil házak voltak. Úgyhogy elláttak bennünket, sőt úti okmányt is adtak, hogyha közlekedni akarunk. Ott laza élet volt, mint hogyha az ember vendégségben lett volna. Semmi munka nem volt, összeismerkedtünk egymással, beszélgettünk, ez a sors, az a sors, és így eltelt az idő. Meg érdeklődtünk a Vöröskeresztnél. Az volt a napi program, hogy a hozzátartozóinkról mit tudnak. De hát ki tudott akkor valakiről valamit?! Mindig mondták előre, hogy nem jött semmi, nem jött semmi. Mert a neveket fölírtuk, hogy ki után érdeklődünk.

Aztán aki haza akart jönni, azt átadták az oroszoknak. És bizony azok hazahoztak. November elsején, mindenszentek napján léptem át Ágfalvánál a magyar határt. Vagonban jöttünk, szalma volt leterítve ott is a tehervagonban, de ott kényelmesen tudtunk elhelyezkedni. Ágfalvánál fertőtlenítettek bennünket, mert ez előírás volt, és aztán mehetett mindenki, amerre akart. Akkor nem úgy mentek a vonatok, a tehervonatokat megállították, félretolták. Pestig jöttünk úgy-ahogy, de az már nem volt probléma, mert ennivalónk volt, nem fáztunk, ruhánk volt, akkor ez volt csak az igény. Több igényünk nem volt, hogy most mi lesz, hogy lesz. Mert én akkor azt mondtam, mondhatni, ez volt a jelszavam, hogyha én egyszer kenyérből jóllakhatok, boldog ember leszek. És annál mindig több volt. Egy volt borzalmas, hogy nem tudtam senkiről.

Tamásiba vonattal, rendes közlekedéssel mentem. Volt papírom, nem kellett jegyet váltanom, a papír arra szolgált. Arra szálltam föl, olyan közlekedési eszközre, ami kellett. Az állomásról először nem hazamentem, hanem a vasút mellett volt a nagybátyámnak egy fatelepe. Gondoltam, oda bemegyek, mert az volt legközelebb. Csak lesz ott valaki, hát az egész falut ismertem, úgyhogy, gondoltam, akárkivel találkozom, majd eligazít, hogy ki hol van. És ott találtam a régi kocsisunkat, János bácsit. Az ott dolgozott. Hát persze megöleltük egymást, összesírtam mindenfélét, és kisült, hogy otthon van az unokatestvérem, az István [Klein István]. Ő munkaszolgálatos volt, szökött-e vagy legálisan került-e haza, nem tudom, de otthon volt már. Rajtam és édesanyám öccsén [Sándor Imre] kívül ő maradt meg az egész családból. István apja, úgy tudom, munkaszolgálatos volt, a nagynénimet pedig gettózták, és kivitték Auschwitzba, amikor a gettót felszámolták

Tamásiban. Pista akkor érettségi után volt, tizennyolc-tizenkilenc éves lehetett. És akkor János bácsi elment, hogy megkeresse. Mert dolgozott valahol, volt egy földműves-szövetkezet, amit föltámasztottak, ott dolgozott. Úgyhogy elment érte, tudta, hol van, és közölte, hogy én itt vagyok. Hát azt a találkozást sose felejttem el.

Kérdezi az unokaöcsém, hogy hova mész most. Azt nem tudom, mondom. Ő visszaköltözött a régi családi házuk egyik szobájába, hát odamentem, és megosztotta velem. Azt mondta, nem engedlek sehova, itt legalább meleg van, legalább ennivalónk van. Ameddig neked kell, itt leszel, majd kitalálunk valamit. Kérdeztem, hogy mit tud a családkról. Nem mondta meg. Ő már tudta, hogy a férjem nincs, hogy meghalt. Mert megjött a tanácsházára, az akkori községházára a jelentés, hogy kik haltak meg. Azóta megvan nekem is a jelentés, amit leadtak, hogy hősi halált halt. Mert elvitték Újvidékről. Mentek az osztrák határ felé, ki akarták vinni őket az országból, de csak Sopron mellett, Harkáig jutottak, a front már tovább nem engedte őket. A férjem ott halt meg, kiütéses tífuszt kapott. Huszonnyolc nappal azelőtt, mielőtt felszabadult volna. Eltemették, de amikor a felhívás jött, hogy exhumálják a tömegsírokat, akkor a bajtársai segítségemre voltak, és a hitközség segítségével kaptam a rákoskeresztúri temetőben egy sírhelyet a hősi parcellában, és meghozathattam a férjemet. Sőt azután exhumáltattam az egész családot, és az édesapám ága mindenki itt van a zsidó temetőben eltemetve.

Hogy milyen a sors! Júliusban volt a gettósítás [A gettó felállítása föltehetően májusban történt, mint másutt is az országban; július elején a deportálás történt meg. – A szerk.], és a tamási társaságot a gettóból a pécsi transzporthoz vitték, hogy azzal a vagonnal viszik ki Auschwitzba. Ezt hallomásból tudom, aki onnan visszajött, az számolt be erről, hogy a pécsi transzporttal kerültek ki. Közbeeső állomásként elhelyezték őket a kaposvári téglagyárban. Egy-két éjszakát töltöttek ott, szalma tetején aludtak. Mikor már elvitték őket, az unokatestvéremék – mint munkaszolgálatosak – azt a feladatot kapták, hogy tegyenek rendet a téglagyárban, és ő a szalma között legnagyobb megdöbbenésére ott találta a nagyanyám, édesanyám és az én fényképemet. Egy kicsi fotót, összegyűrődve, a hátoldalán nagyanyámnak a kézírása. Egy amatőr kép, négyen vagyunk rajta, a kicsi lányommal együtt. Valószínű, nagyanyám ejthette ki a retikülből, aztán a szalma között eltűnt. Hogy milyen a sors! Ez a kép még ma is megvan. Lehet látni rajta, hogy egy sokat szenvedett kép. Pista – az unokatestvérem – ezzel várt engem. Egyszer, amikor látta, hogy beszédes napom van – mert volt, amikor egy szót nem tudtam beszélni, azok után, hogy mindent megtudtam –, előhúzta, hogy na, adok neked valamit. Valami nyolcból elővette a képet, és elmesélte a történetet. Innen tudom hát, hogy a nagymamát is elvitték. Nyolcvannégy éves volt. Úgy tudtam, hogy az édesanyám is a gettóval került ki, de nem. Ságvára került, ahol állítólag ötvenkilenc embert agyonlőttek [Nem világos, hogy a Somogy megyei Ságvár községről van-e szó, és a Mosonyi utcából nem a Vas megyei Sárvára vitték-e, ahol az ország egyik legnagyobb internálótábora volt. – A szerk.]. Ezt a Síp utcában, a hitközségben mondták nekem.

Akkor egy darabig ott maradtam az unokatestvéremnél. A férjemmel közös pesti lakásunkba mások beköltöztek, ott mindenünket elvették, Tamásiban meg a gettó volt a házukban, azt is szerteverték. Semmit se találtam meg, semmit. Meg hát beköltözött a Földműves Szövetkezet, úgyhogy oda nem mehettem. Az unokatestvérem házának az első részébe is szövetkezet költözött, de más társaság. Az unokatestvérem dolgozott, és a Joint valami konyhát csinált Tamásiban, én ott segítettem egy darabig. Aztán megismerkedtem a leendő férjemmel, aki a rendőrségnél dolgozott, és az unokatestvéremnek jó barátja volt, összejártak. Az ismeretségből végül egy év után, 1946

novemberében házasság lett. Valahogy a sors összehozott bennünket. Ő meglett ember volt már, tizenkét év volt köztünk. A felesége és a gyerekei Nagymányokon voltak, ahol korábban laktak, a férjem nagyszüleinél.

A férjem nem volt zsidó. Sokszor elmondtam, hogy ha talán egy hasonló sorsú zsidó emberrel kerülök össze – lett volna módom, fiatal voltam –, akkor talán az életem sokkal nehezebbé vált volna. Ezek az emlékek egy zsidó embert, ugyanúgy, mint engem, egy életen át nyomasztanak. Neki ilyen nem volt, és úgy állt az én problémámhoz végig egész életünkön keresztül, hogy az nekem segítség volt.

Férjemnek két gyermeke volt az első házasságából, egy fiú és egy lány. A fiú, István akkor olyan öt éves volt, ő rögtön hozzánk került, és később hozzánk került a lány is, az Ilonka – aki tíz-tizenkét éves volt –, dacára, hogy azt az anyjának ítélte a bíróság. De egyszer eljött hozzánk látogatóba, és utána nem akart visszamenni. Egyszerűen nem akart. Mert az anyja összeházasodott egy nagyon rendes fiúval, aki udvarolt neki előtte is, és ott is lett gyerek, abból a házasságból, de az Ilonka nehezen viselte, úgyhogy nem akart visszamenni. Aztán mondtam, hogy mindegy már. Vállaltam őt is.

[Székes]Fehérváron esküdtünk, tanácsnál. Mikor összeházasodtunk, Székesfehérvárra költöztünk, oda nevezték ki a férjemet. 1948-ban megszületett a közös gyerekünk: András. Nagyon szegények voltunk. Egy kétszobás lakásunk volt, és mikor az Ilona jött látogatóba, akkor a szomszédoktól kaptunk kölcsön egy fekhelyet. Hogy ugye rövid időre jött, hát addig az megfelelt. De aztán muszáj volt valahonnan, nem is tudom már, honnan, szereztünk használt bútort, mert nagyon szegények voltunk. A férjem különben tanárember volt, és én mondtam neki, hogy inkább legyünk akármilyen helyzetben, de ne maradj a rendőrségen. Nem akartam. Volt rendes tanítói diplomája, aztán tanárit is szerzett, biológia, kémia, földrajz szakos volt, úgyhogy később már mint tanár helyezkedett el.

Amikor az Andris pár hónapos lett, muszáj lett elhelyezkednem, mert nyomor volt.

[Székes]Fehérvár akkor egy romokban levő, borzalmasan lepusztult város volt, nem volt egzisztencia, nem volt pénz, nem volt lehetőség. Érdeklődtem, és azt mondták, hogy mivel kereskedelmit végeztem, irodai munkára mehetek. Akkor ott a Vas- és Műszaki Szövetkezetnél dolgoztam, és annak a könyvelését végeztem. Egy személyben voltam minden, mert akkor nem voltak elválasztott munkakörök, hanem adminisztrátor voltam, rendes fizetést kaptam. Ahol laktunk, abban a házban volt egy nagyon rendes házaspár, idős emberek, gyermektelenek, akik vállalták a gyereket. Mert nem volt bölcsőde, nem volt semmi. Ők vigyáztak rá. A munkahelyről szaladtam haza, volt egy szoptatási órám, és akkor hazaszaladtam, megsoptattam, és visszamentem. Az István iskolába került, azt már a férjem tudta intézni, de a kicsit nem, azt egy férfire nem lehet rábízni. Így kezdtük az életünket. Nagyon nehéz volt.

A munkahelyemen nagyon-nagyon szerettek, mert lelkiismeretes voltam. Úgy neveltek otthon is, meg talán a természet is, hogy mindent megcsináltam, meg voltak velem elégedve. Majd egyszer Pestről jött le a központból valami „személyzetis” tag, aki becserkészett engem. Behívatott az igazgatói szobába, és kérdezte, hogy nem volna-e kedvem Pestre jönni, a központba. Hát mondom, énnekem családom van, ez nem megy olyan simán. Kedvem lenne, de a lakás meg a gyerekek meg az egzisztencia meg a férjem állása, hát ilyenkor minden probléma. Azt mondta, hogy ők segítenek nekem lakáshoz jutni. Segítettek is, bár elég körülményesen, mert egy fél évig naponta jártam föl vonattal Pestre [Székes]Fehérvárról. Hajnaltól estig távol voltam a családomtól. Ez volt

1950-ben.

A munkahelyem a Gresham-palotában volt [Valószínűleg az ABOFORT, az Állami Borforgalmazási Részvénytársaság volt ez a munkahely. – A szerk.]. A vonat a Délibe jött, akkor nem volt metró, már nem is tudom, hogy jutottam oda. Hajnalok hajnalán indultam, egy óra vonatozás volt. Akkor valahogy lakáshoz jutottunk, egy lepusztult lakáshoz ebben az utcában, úgyhogy a család is fel tudott jönni. A lakás szép volt, három szobás, de nagyon le volt pusztulva. De hát mindegy volt. Akkortól viszont a férjem járkált vissza [Székes]Fehérvárra. Mert őneki mint pedagógusnak nem volt itt munkahelye. Az nagyon-nagyon nagy öröm volt, mikor már Pestre kerülhetett. Bonyolultan, nehezen, de akkor már meg tudtunk telepedni Pesten.

Amikor a szövetkezet megszűnt, akkor áthelyeztek a boriparhoz. A szövetkezet keretében volt a boripar mint ipar. Először a Begyűjtési Minisztériumhoz tartozott, az volt a felügyeleti szerve, aztán az Élelmiszeripari Minisztériumhoz [Begyűjtési Minisztérium – 1952-ben hozták létre az Élelmészeti Minisztérium kettéválasztásával. 1956 decemberében megszüntették. Élén 1952. I. 5. – 1954. július 6. között Nagy Imre állt, majd Szobek András, majd 1956. október 25. és 31. között Gyenes Antal. – A szerk.]. Nekünk még Nagy Imre is volt a főnökünk, mikor földművelésügyi miniszter volt, akkor oda tartoztunk [Nagy Imre 1944. december 22. és 1945. november 15. között volt az ideiglenes nemzeti kormány földművelésügyi minisztere. 1950. december 16. és 1952. január 5. között élelmészeti miniszter volt, majd 1952 januárjától begyűjtési miniszter. – A szerk.]. Aztán 1956-ban nehéz időket éltünk át, azt lehet mondani, de nem politikailag [lásd: 1956-os forradalom]. A rádió ostroma itt volt, a közelünkben. Belőtték a házunkat, itt tankok is jártak, meg géppuskáztak. Lenni voltunk egy hétig a pincében, ott dekkoltunk. Mert fönt nem tudtunk lenni a lakásban, gyerekekkel pláne nem. A brikett tetején ültünk – mert akkor még fűtöttük a lakásokat –, egy hétig legalább. Ott ismertem meg a lakókat. Mert én azt se tudtam, hogy kik laknak ott, akkora volt az a ház. Időnként, mikor csend lett, felszöktünk főzni, muszáj volt, ott volt a két fiú. Muszáj volt menni is kenyérért, mikor osztottak, volt itt egy-két pék mellettünk, bizony veszélyes volt, de ki kellett menni. Sőt amikor a pártház ostroma volt a Köztársaság téren [lásd: Köztársaság tér, 1956], akkor ott jöttünk keresztül mind a négyen, mert a férjemnek az iskolája ott volt a Bezerédj utcában, és akkor ott osztottak ennivalót, hoztak vidékről, és bementünk. Nem akartam, hogy a férjem menjen egyedül, mondom, ha veszünk, akkor mindnyájan vesszünk. Úgyhogy még a gyerekek is velünk voltak. Aztán iszkoltunk hazafelé, mert bizony ott cifra világ kezdődött. Nem láttuk, csak hallottuk távolról.

A munkahelyemen engem sokszor agitáltak, hogy lépjek be a pártba, be is hívtak a pártirodára, mert hát a beosztásomnál fogva be kellett volna lépnem, sőt Szabad Nép- félórákat tartani meg ilyenek, de mondtam, hogy három gyerek mellett ez nem megy [Szabad Nép-félóra – a kommunista párt hivatalos lapjának közös olvasása, a fontosabb cikkek „megbeszélése” a munkahelyeken munkakezdés előtt. Kb. 1949 és 1953 között volt szokásban. – A szerk.]. Elfogadták, egy időben volt, amikor kellemetlen volt kitérni előle. De aztán a szakszervezet osztott rám némely dolgot, például rendezvényt szervezni. Élüzem lettünk, meg voltak híva ezek-azok, vacsora volt, abba belesegítettem. A férjemnek, amíg a rendőrségen volt, muszáj volt párttagnak lennie, de aztán szépen kifejeztük magunkat belőle. Nem volt rá időnk. Kellott volna járnom párttaggyűlésekre meg népnevelni meg minden csudabogarat, egyszerűen nem volt rá időm [Az ötvenes években, a „fokozódó osztályharc” idején népnevelőpárosok járták munkaszüneti napokon az országot különböző propagandafeladatokkal: téesz melletti agitáció (még 1958 körül is; bár ők

inkább a falujárók voltak), antiklerikális propaganda a vasárnap délelőtti mise után a templom előtt, békekölcsönjegyzés, agitálás gyapottermesztés mellett stb. – A szerk.]. Az ünnepségekre elmentünk, ki kellett vonulnunk. Alig tudtam megmenekülni, hogy ne kelljen zászlót vinni, mert én azt nem vittem soha, nem vállalkoztam ilyen külsőségekre meg bolondériákra. Néha elvittem a gyerekeket is magammal, mondtam, hogy nekik haza kell menni. Érzelmileg én biztos, hogy a baloldalhoz tartoztam mindig, most is. Mindig oda szavazok, oda szavaztam.

Amikor áthelyeztek a boriparhoz, ahol huszonegy évig dolgoztam, ott már kineveztek pénzügyi vezetőnek. Le kellett járni vidékre, ellenőrzésre a pincészetekhez, főleg szüretkor. Olyankor ellenőriznem kellett a felvett társaságot, mert azok ideiglenes munkaerők voltak, a szüret alkalmával vették fel őket, és akkor ilyen bérelt parasztházaknál volt a szőlő meg a mustátvétel. De annak a cégnek mindig változtatták nemcsak a nevét, hanem még a funkcióját is. Később átcsábítottak a külkerbe dolgozni, és amikor a nyugdíjas papíromat állította ki a szakszervezetis, azt mondja nekem: te vándormadár voltál. Mert a munkakönyvembe egy munkahelyhez volt hogy csak egy év volt beírva, mert a borosok állandóan változtatták a profiljukat, a nevüket. Tröszt volt, aztán központ, aztán ilyen-olyan elnevezés, minden változott, csak én maradtam és a dolgozók. Hát mondom, fogódkodj meg, én egy íróasztalnál ültem huszonegy évig, csak a cégtábla változott.

A külkerben ugyanabban a beosztásban voltam, több volt a fizetésem, de keserves hat esztendő volt. Mert azok nehezen fogadták be a kintről jövőket. De engem nem érdekelt, a munkámat elvégeztem. Nem mondom, hogy kellemes volt, mert én nagyon jól éreztem magam a másik munkahelyemen. Aztán amikor eljött az idő, elmentem nyugdíjba. Egy évet dolgoztam túl, betanítottam egy volt kolléganőmet. A férjem nagyon beteg volt, orvosi kezelésre szorult, szíves volt, és több mint tíz évig ápolni kellett, illetve karbantartani a szívét. Eleinte még nem volt magatehetetlen, az utolsó két év volt a legnehezebb. Akkor már tényleg mindenben segítségre szorult, na de hát kellett a pénz. Ő is nyugdíjas volt, mint pedagógusnak nagyon rossz nyugdíja volt. Nekem nem mondhatnám, de arra nem volt elég, hogy őt olyan helyzetbe hozzam, hogy minél tovább élhessen a rossz szívével. Akkor nyugdíjasként elkerültem egy külkereskedelmi vállalathoz, ahol is számomra teljesen ismeretlen munkát kellett elvállalni, a beruházások pénzügyi bonyolítását. Akkor tanultam bele. Aki előttem csinálta, egy fiatal srác, rém ügyes, okos fiú, boldogan betanított. De beletanultam, úgyhogy nem volt probléma, és jó sokáig csináltam. Nem is tudom, hány évig, addig, amíg felszámolt a vállalat, már a rendszerváltás után. A vezetővel együtt majdnem mi zártuk be az ajtót.

Amikor már lehetett, mentünk a férjemmel külföldre, társasúton Jugoszláviába, Görögországba [lásd: utazás külföldre 1945 után]. Voltunk Csehszlovákiában, Prágában, aztán Romániában néha, mert Temesváron volt még egy unokanővérem, aki megmaradt. Én többször mentem, és a férjem is kétszer-háromszor átjött velem. De nem lehetett menni akkor Romániába, csak borzasztó nehezen, keservesen [lásd: Románia – utazás].

Volt operabérletünk, színházba is jártunk, amikor lehetett, amikor meg tudtuk engedni magunknak. A vállalaton belül volt színházszervező, jegyárusítás, akkor vettem jegyet, és elmentünk, elég sokat [(Üzemi) közönségszervezőknek hívták ezeket a jegyárusítással foglalkozó embereket a munkahelyeken: színház-, koncert- és cirkuszjegyeket és -bérleteket, va-la-mint más rendezvényekre szóló jegyeket árusítottak munkahelyükön, ju-ta-lék ellenében. A kulturális intézmények jegyeinek jelentős hányadát közönségszervezőkön keresztül értékesítették, sőt,

nemegyszer csak rajtuk keresztül lehetett jegyhez jutni. A közönségszervezést – melyet mint társadalmi, kulturális tevékenységet pozitívan értékelt a felsőség – munkai-dő-ben végezték (Kozák Gyula nyomán. Lásd: Lábjegyzetek A hatvanas évek Magyarországa monográfiához /válogatás/). – A szerk.]. Sokszor meg se tehattük volna, de elmentünk. Mert azért az kellett. Aztán jártunk a férjem kollégáihoz is, meg voltunk híva ide-oda. Volt egy család, akik nagyon-nagyon közeli, jó barátaink voltak, gyerekekkel, akik majdnem egyidősek a mieinkkel. Ezekkel jártunk kirándulni, üdülni. Szakszervezeti beutalókkal is jártunk üdülni [lásd: SZOT-beutaló], de volt a cégnek saját üdülője is Csopakon, Bakonybélien, [Balaton]Bogláron. Kértünk beutalót, hogy ekkor és ekkor, és kaptunk, sőt együtt kaptunk. A gyerekek nagyon gyakran üdültek a Balatonnál. Sokszor többnapos kirándulásokra mentünk, volt, amikor a két gyerekkel, de az István néha elment az anyját meglátogatni, nyáron szünetben, vagy a nagyszülőket lenni, Nagymányokon, szóval ő nem mindig jött velünk.

Lengyelországba csereüdüléssel jutottunk ki, a minisztériumon keresztül. A fiammal, a férjemmel és azzal a baráti családdal mentünk. A Hell-félszigeten nyaraltunk, és az ottani minisztériumnak – mivel élelmiszer-ipari minisztérium, társmisztérium volt – a szakszervezeti titkárnője elintézte, hogy kapjunk egy kis mikrobust, és az a család – aki szintén érintve volt – és mi hárman, heten és a kísérők elmentünk Auschwitzba. Én akartam, hogy a családom lássa. Tizenhat éves volt a fiam, amikor erre sor került. Akkor még nem is tudtam, hogy milyen Auschwitz, mert az Birkenau volt, ahova minket vittek. Nekem borzasztó volt viszontlátni, de a fiamnak nem hiszem, hogy sok jót tettem azzal, hogy elvittem. Mert hát most egy pusztaság van ott. Csak a kémények, amit lerobbantottak a front után, vagy a front alatt. Kémények meredeznek a nagy pusztaságba. Ennyit látott, meg azt, hogy én borzasztóan a hatása alá kerültem az egésznek. Semmit se látott tulajdonképpen. Talán utólag tudta csak felfogni, amikor már filmeket nézett, amikor már képileg is előkerült sok minden, ami akkor történt.

A fiamat nem neveltük vallásosságra, azt az ő akaratára bíztuk. A felesége, Edit református vallású, de nem szól bele a családon belül ebbe a kérdésbe, mivel maga sem vallásos. A két fiukat, Dávidot és Mátét is ebben a szellemben nevelték. A fiam első házasságából is született egy Gábor nevű unokám. A fiam ismeri az előző életem alakulását, amit elmondtam neki, az unokáim is nagyjából tudják, hogy az életemben mi történt velem és a családdunkkal.

1992-ben az anyóstársammal társasutazással voltam Izraelben. A gyerekektől kaptuk meglepetésnek, a fiamék befizették ezt az utat, és én nagyon örültem neki, mert hát hogy jut ki az ember oda egyénileg. Kéthetes út volt, egy nagyon jó úti marsallunk volt, egy hetedik kerületi, nagyon vallásos zsidó családból származó magyar ember, aki kivándorolt, és ő mutatta be nekünk Izraelt. Jött velünk mindenhova. Nagy élmény volt, de nekem nagyon idegen volt az egész. Annyira idegen, hogy én nem tudnék ott élni. Most már vannak kint ismerőseim, akik kivándoroltak, de akkor se lankák ott. Arra születni kell, vagy nagyon mélyen benne kell lenni az embernek a tudatában, vallásosságában, hogy ott azt mind el tudja fogadni, amit a hagyományos, a szokásoknak megfelelő ortodoxia és a neológok összekeveredve produkálnak. Akkor éreztem azt, hogy úristen, hát én itt nem tudtam volna élni.

A férjem nagyon jó családapája volt. Tanultunk, tovább képeztük magunkat, mert kellett az oklevél, nekem a mérlegképezt el kellett végezni, az három és fél év volt, a férjem Szegeden a tanárképzőt tovább folytatta, úgyhogy tanultunk, meg a gyerekek is tanultak. Ilonka a Mester utcai

közgazdasági szakközépben érettségizett Pesten, aztán férjhez ment, vidékre költöztek. István a Közlekedésipari Technikumban érettségizett, ő is vidéken él, András, a közös gyerek pedig vegyészmérnök lett. Bizony nem éltünk könnyű életet, de azt hiszem, becsületes, rendes élet volt. És ha visszanézek, csak egyet bánok: hogy nem mentem el külföldre. Azt örökké bánom. Sokszor mondtam a fiamnak, hogy bizony nem tudom, hogy lett volna-e ilyen két unokám, mert azokat meg imádom, szeretem. Ők még tanulnak, főiskolán és egyetemen. Dél előtt itt volt mind a kettő, főzök nekik időnként. Azelőtt mindennap főztem, de most itt van már a másik nagymama is, fél évre feljött, mert van itt, Pesten lakása, és most felváltva etetjük őket. Így legalább ismerjük az életüket, benne vagyunk, a gondjaikkal, az örömeikkel együtt.

Tavaly nyáron voltam Tamásiban, a gettó meg a zsidó templom lerombolásának hatvanadik évfordulóján volt egy kis megemlékezés. Az az unokatestvérem, aki szintén megmaradt a családból, még most is Tamásiban él. Ő aztán megnősült, velem volt deportálva a leendő feleségének az édesanyja. Az az érdekes, hogy ő sváb származású katolikus volt, és mégis elvitték. Ő is visszakerült, de nem velem együtt. Valahogy betegen felszabadult, kivitték Svédországba, és ott annyira helyrejutott, hogy haza tudott jönni. Pista leendő feleségét meg valahogy a vagonból tudták kiráncigálni a keresztény rokonai. Ez az unokatestvérem gondolja a tamási zsidó temetőt, ami nagyon szépen rendbe van hozva, emlékművet csináltatott nevekkal, akik onnan származtak, onnan kerültek el. Ma egyetlen zsidó van Tamásiban, ő.

Én mindig igyekeztem távol maradni Tamásitól, amennyire lehetett. Annyi mindenkit elvesztettem. Az emlékeim olyanok voltak, hogy igazán nem kívántam ott lenni. Még azzal se nagyon szívesen találkoztam, aki velem együtt járt iskolába. Rossz emlékek ezek, úgyhogy én menekültem az emlékektől. Sokszor mondtam, hogy ha a gyerekkoromra visszagondolok – ami szép volt –, annyira beárnyékolja a későbbi dolog. Borzasztóan hat rám még ma is. Ha kimegyek a tamási temetőbe, és látom a sírjukat azoknak az embereknek, akik velem egykorúak, eszembe jut, hogy ez itt ült a padban, ez ott volt iskolatársam, akkor menekülök abból a városból. Rosszak az emlékeim. Legalábbis én nem tudok felejteni. Vannak emberek, akiknek olyan könnyű dolguk van, hogy nagyon gyorsan tudnak átlépni, de énnekem ez végigkíséri az életemet. Ahogy idősödöm, ahogy a kor elkap, az ember egyre jobban és egyre többet foglalkozik a régmúlt dolgokkal. És mindig csak a rossz jut eszembe, igen. Mindig csak a negatív dolog. Ami szép volt, az rövid ideig is tartott, mert a gyerekkoromat is beárnyékolta apám betegsége, úgyhogy igazán nincs sok kapaszkodnivalóm a régmúltba. Sokszor mondom, hogy a jóisten ilyen hosszú életet adott nekem, de hogy miért? Mert ettől nyugodtan meg lehetett volna válni hamarabb is.